

TECHNOLÓGIAI FORRADALOM, DEMOKRATIKUS RECESSZIÓ ÉS ÉGHAJLATVÁLTOZÁS: A JOG KORLÁTAI A VÁLTOZÓ VILÁGBAN

Luís Roberto Barroso^{*-**}

Összefoglaló: A jog olyan egyetemes intézmény, amely a mindenütt jelenlévő és teljes intézmény igényével lép fel. Egy összetett, plurális és változékony világban azonban határait és lehetőségeit a folyamatban lévő átalakulások sebessége, mélysége és kiterjedése, az ebből fakadó etikai dilemmák, valamint a politikai univerzumban a konszenzus kialakításának nehézségei megingatják. Ez a cikk elmélkedést nyújt arról, hogy a jog miként próbált megbirkózni korunk néhány fő csapásával, olyan igényekkel szembesülve, amelyek között szerepel, hogy (i) a technológiai forradalmat etikus és humanitárius pályán kell tartani, (ii) el kell kerülni, hogy a demokráciát populista és autoriter kalandok torzítsák el, és (iii) meg kell akadályozni, hogy az éghajlatváltozásra akkor szülessenek megoldások, amikor már túl késő. Egy olyan időszakban, amikor még a közeljövő is kiszámíthatatlanná vált, a jog nem adhat *a priori* megoldásokat a megsokszorozódó problémákra és aggodalmakra. Ilyenkor világos célokat kell kitűznünk az emberiség jövője számára, és ezeket azokra az alapvető és örökérvényű értékekre kell alapoznunk, amelyek az ókor óta követnek minket.

ÖSSZEFOGLALÓ¹

I. BEVEZETÉS

I. RÉSZ

NÉHÁNY TANULSÁG A HUSZADIK SZÁZADBÓL

I. DISZTÓPIÁK, VÁGYAK ÉS VALÓSÁG

II. A VILÁG JELENTŐSEN JAVULT: A FELVILÁGOSODÁS ÉRTÉKEINEK ELŐRETÖRÉSE

III. AZ INTÉZMÉNYEK DÖNTŐ FONTOSSÁGA

II. RÉSZ

A HUSZONEGYEDIK SZÁZAD ÁTALAKULÁSAI ÉS MEGPRÓBÁLTATÁSAI

* Igazságszolgáltatás a brazil legfelsőbb bíróságon. A Rio de Janeiró-i Állami Egyetem (UERJ) jogászprofesszora. LLM, Yale Law School. SJD, UERJ. Doktori tanulmányok a Harvard Law School vendégkutatójaként. Senior Fellow a Harvard Kennedy Schoolban.

** A cikk nagy része a Harvard Kennedy Schoolban készült. Hálás vagyok Sushma Ramannak és Mathias Risse-nek a Carr Center for Human Rights Policy (Carr Központ az Emberi Jogok Politikájáért) szíves fogadtatásáért. Hálás vagyok továbbá Roberta Thomazoni Mayerle-nek a környezeti kérdések kutatásában nyújtott felbecsülhetetlen segítségéért, valamint Luna van Brussel Barrosónak a szöveg végleges angol nyelvű változatának átdolgozásáért és szerkesztéséért.

¹ "Ez a cikk volt az alapja a szerző által a Nemzetközi Közjogi Társaság éves konferenciájának megnyitóján, amelyet Santiago do Chilében tartottak 2019. július 1-jén".

I. A TECHNOLÓGIAI FORRADALOM

II. A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA

III. GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS

III. RÉSZ

KORUNK KIHÍVÁSAI: A JOG KORLÁTAI ÉS LEHETŐSÉGEI

I. A TECHNOLÓGIAI FORRADALOM NÉHÁNY KOCKÁZATA

II. A DEMOKRÁCIA ÉS BELSŐ ELLENSÉGEI

III. A GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS ELLENI ERŐFESZÍTÉSEK

KÖVETKEZTETÉS

I. BEVEZETÉS

Az alábbi cikk a jog és három, a mai világot alapvetően meghatározó jelenség közötti kapcsolatot próbálja elemezni. Az első jelenség a *technológiai vagy digitális forradalom* és a negyedik ipari forradalom küszöbén áll. Az információs technológia, a mesterséges intelligencia és a biotechnológia kombinációja egyre nagyobb hatással lesz az egyéni viselkedésre, az emberi kapcsolatokra és a munkaerőpiacra, ami több dimenzióban is kihívást jelent a jogi megoldások számára. Másodszor, a demokrácia válsága kontinensek országait fenyegeti. Még az érettebb demokráciákban is jelentős számú polgár hagyta el a mérsékelt politikai nézeteket a radikális kisebbségek javára, és nyugtalanító módon növekszik a tolerancia az autoriter megoldásokkal szemben. A demokratikus alkotmányosságnak reagálnia kell az új idők kockázataira és veszélyeire. Végezetül, amely a világ minden nemzetét érinti, ott van a környezeti kérdés. Annak ellenére, hogy egyes ellentétes álláspontok továbbra is fennállnak, a tudósok túlnyomó többsége rendszeresen figyelmeztetett az éghajlatváltozás megfékezéséhez szükséges sürgős intézkedések késedelmes elfogadásának veszélyeire,² amely hosszú távon a földi élet fennmaradását fenyegeti.

² Az éghajlatváltozás és a globális felmelegedés kifejezéseket gyakran felváltva használják, így ebben a cikkben is. Technikailag azonban különböző jelentéssel bírnak, az éghajlatváltozás átfogóbb kifejezés. "Az éghajlatváltozás vagy globális klímaváltozás általában "tudományosan pontosabb kifejezésnek" számít, mint a globális felmelegedés, ahogyan azt a NASA 2008-ban kifejtette, részben azért, mert "a csapadékviszonyok és a tengerszint változása valószínűleg sokkal nagyobb hatással lesz az emberre, mint önmagában a magasabb hőmérséklet". Lásd Joseph Romm, *Van különbség a globális felmelegedés és az éghajlatváltozás között?*, THE YEARS PROJECT (201904., aug.), elérhető a <https://theyearsproject.com/ask-joe/difference-global-warming-climate-change/> oldalon.

Az Iw viszont, mint a nagy egyetemes intézmény, az egyetemesség, az egyetemesség és a teljesség örök igényével³ igyekszik felfogni ezeket az új valóságokat. Egy összetett, plurális és változékony világban azonban, amely tele van etikai dilemmákkal és politikai patthelyzetekkel, határai és lehetőségei állandóan próbára vannak téve és megrendülnek. E három tényező együttese okozza a jelenlegi kritikus fordulópontot. Ebben a miliőben arra törekszünk, hogy: továbbra is lehetővé tegyük a technológiai fejlődést, ugyanakkor biztosítsuk, hogy az etikus és humanista módon bontakozzon ki; a demokrácia újjáélesztése a digitális világ lehetőségeinek beépítésével és az elavulttá vált intézmények újratervezésével; valamint a polgárok szívének és elméjének, illetve a hatóságok hozzáállásának felébresztése a globális felmelegedés súlyosságának és következményeinek kezelésére. A történelem azt mutatja, hogy a kritikus pillanatokban megnyílnak a lehetőségek ablakai, amelyek strukturális változásokat tesznek lehetővé a politikában, a gazdaságban és általában a társadalmi gyakorlatban. Például: a második világháborút követő időszak jelentős civilizációs előrelépéseket hozott a világ számára. Ezért szükséges, hogy ebben a kihívásokkal teli történelmi helyzetben, amelyben élünk, ellenálljunk a visszaeséseknek, de felszabadítsuk a történelmet mozgató kreatív energiát, nem félve a visszafordíthatatlan újításoktól és átalakulásoktól.

I. RÉSZ

NÉHÁNY TANULSÁG A HUSZADIK SZÁZADBÓL

I. DISZTÓPIÁK, VÁGYAK ÉS VALÓSÁG

A huszadik századot két totalitárius disztópia⁴ jellemezte. Az első a *Szép új világ*, Aldous Huxley könyve, amelyet az első és a második világháború között 1932., a technológiai optimizmus által jellemzett időszakban adtak ki. A második George Orwell könyve volt 1984, amelyet a második világháború után 1949, adtak ki, amikor a Szovjetunió növekvő hatalma és a kommunizmus politikai vonzereje még mindig virágzott. Egy harmadik szöveg a múlt század utolsó éveit jellemezte: Francis Fukuyama *A történelem vége* című műve,

³ Paulo Barrozo, *Law in time: jurisprudence for legal history* 9 (2019) (kiadatlan kézirat a szerzőnél): "[A]z egyetlen egyetemes intézmény. Ez alatt azt kell érteni, hogy elvileg senki sincs, aki kívül esne a hatókörén; és ezt egyetlen más intézmény sem érheti el. És mivel a hazai jogrendszerek elválaszthatatlanul számtalan módon kapcsolódnak egymáshoz és a nemzetközi jog rendszeréhez, a jog mindenhatósága tovább billen egyetemességébe."

⁴ Az utópia egy idealizált, a tökéletességhez közeli társadalmi rendszert jelöl. A disztópia éppen az ellenkezőjét jelöli: egy elnyomó társadalmi rendszert, a kényszer különböző formáival.

A 1992.⁶szöveg a hidegháború végét idézte, és a történelem e pillanatának izgalmát tükrözte.

A *Szép új világban*⁷Huxley egy olyan futurisztikus politikai szervezetet, a Világállamot mutatja be, ahol nincsenek háborúk, forradalmak és társadalmi konfliktusok. A társadalom öt osztályra oszlik, amelyek mindegyike egy-egy meghatározott funkció betöltésére hivatott: az Alfaiktól kezdve, akiket vezetőnek teremtettek, az Epsilonokig, akik a kézimunkát végzik majd. Az embriókat egy laboratóriumban, egy gyártósoron tervezik, ahol genetikai manipuláció és kondicionáló technológiák segítségével úgy fejlesztik őket, hogy kielégítően betöltsék a nekik tulajdonított társadalmi szerepet. Ebben az univerzumban nincsenek olyan alakok, mint az apa, az anya vagy a terhesség. A politikai és társadalmi rendet a teljes és egyéni boldogság maximalizálásának haszonelvű célja érdekében szervezik. Ennek érdekében az erős érzelmeket, az affektív vágyakat és az intenzívebb személyes kapcsolatokat az élet kezdetén elfojtják. Némi frusztráció vagy szomorúság esetén létezik egy olyan drog, amely képes a negatív érzések megszüntetésére, a *Soma*. Az egész rendszer az élvezeten alapul, ahol a szex szabad és nem monogám. A nem konformistákat száműzik. A társadalom, ahogyan ma ismerjük, csak egy *Vadrezervátumban* létezik, amelyet az emberek meglátogathatnak, hogy megnézzék egy másik korszak - a miénk - borzalmait! -, ahol erőszak, furcsa vallási rituálék és szenvedés volt. Az egyetlen szereplő, aki fellázad a Világállam modellje ellen, végül behódol a rendszernek és öngyilkos lesz. Huxley látszólagos hedonista paradicsoma valójában totalitárius és dehumanizáló.

A könyvben Orwell⁸1984, egy totalitárius állam ijesztő és lehangoló környezetét mutatja be, amely az elnyomó társadalmi ellenőrzésen alapul, cenzúrával, megfigyeléssel, propagandával és brutális elnyomással. A történet Óceániában játszódik, a három szuperállam egyikében, amelyre a világ a második világháborút követő háborúk és belső forradalmak sorozata során kettészakadt. A másik két "interkontinentális" állam Eurázsia és Keletázsia. Mindenki állandó háborúban él. A kormányt egyetlen párt vezeti, amely egy Nagy Testvérnek nevezett vezető személyiségét imádja, akinek a valós létezése bizonytalan. A társadalom három osztályra oszlik: a Belső Pártra, amely a kis pártelitet, a Külső Pártot foglalja magában,

⁵ Francis Fukuyama, *A történelem vége?*, A 16NEMZETI ÉRDEK (31989).

⁶ FRANCIS FUKUYAMA, A TÖRTÉNELEM VÉGE ÉS AZ UTOLSÓ EMBER (Free Press, 1992).

⁷ ALDOUS HUXLEY, BRAVE NEW WORLD (Double Day, 1932).

⁸ GEORGE ORWELL, (1984Chelsea House, 2007) (1949).

és a prolik. A minisztériumokat olyan nevekkel jelölik, amelyek az ellentétüket képviselik: A Béke gondoskodik a háborúról, a Bőség a fejadagokat kezeli, a Szeretet a kínzást és az agymosást támogatja, az Igazság pedig a propagandával és a történelem revíziójával foglalkozik. A főszereplő, Winston Smith az Igazság Minisztériumában dolgozik, és a párt igényei szerint írja át a történelmet. Winston elégedetlen ezzel az elnyomó rendszerrel, ahol amellet, hogy nincs gondolati szabadsága, még a szerelmi kapcsolatának is titkosnak kell lennie. Megpróbál csatlakozni az ellenállási mozgalomhoz, de csapdába esik, bebörtönzik, megkínózzák és agymosást végeznek rajta. A könyv melankolikus végére Winston elkezd támogatni a pártot és imádni a Nagy Testvért.

Az első kettővel ellentétben Fukuyama szövege nem futurisztikus fikció. Épp ellenkezőleg: a múlt, a jelen és a jövő valóságának ábrázolására törekszik. Két hónappal Mihail Gorbacsov ENSZ-beszéde után, amelyben bejelentette, hogy a Szovjetunió nem avatkozik többé kelet-európai szatellitjeinek ügyeibe, a szerző februárban tartott egy beszédet, amely 1989, megalapozta a néhány hónappal később megjelent *A történelem vége* című cikkét, majd a témát elmélyítő könyvét.⁹ Érvelése egyszerű volt: a hidegháború végével és a kommunizmus kuszöbön álló összeomlásával véget ért a kapitalizmus és a kommunizmus ideológiai összecsapása, amely a huszadik századot, valamint a háttérül szolgáló hidegháborút jellemezte. A liberális demokrácia, amely a jogállamiságon, a szabad piacon, az egyéni szabadságjogokon és a politikai részvételhez való jogon alapul, az emberiség ideológiai fejlődésének csúcspontjává vált.¹⁰ Szerinte Marx tévedett: végül nem a kommunizmus, hanem a kapitalizmus győzött. Hegelnek a maga részéről igaza volt, amikor megjósolta, hogy egy napon egy tökéletesen racionális társadalom- és államforma fog győzedelmeskedni.¹¹ Néhány hónappal a cikk megjelenése után a berlini fal 1989. november 9-i leomlása, majd később a Szovjetunió 1991. december 26-i felbomlása igazolni látszott Fukuyama igazát. Az idő azonban megmutatta, hogy a történelem végének jóslata inkább vágyálom volt, mint valóság.

A két disztópia egyike sem valósult meg, sem a huszadik században, sem a huszonegyedik század első negyedében. Igaz, hogy ha 1984 a cselekménye alapján

⁹ Fukuyama, 5. lábjegyzet; FUKUYAMA, 6. lábjegyzet.

¹⁰ Fukuyama, *Supra* note 5, 4. o.: "Lehet, hogy nem csupán a hidegháború végét látjuk..., hanem a történelem végét mint olyat: vagyis az emberiség ideológiai evolúciójának végpontját és a nyugati liberális demokrácia mint az emberi kormányzás végső formájának egyetemességét".

¹¹ *Id.*

a náciizmus és a sztálinizmus tapasztalatai alapján a közelebbi történelmi fenyegetésekről szólt, míg a *Szép új világ* mint sci-fi mű egy távolabbi jövőt írt le. Mindazonáltal mindkettő a huszadik századból származó fontos figyelmeztetés a politika, a tekintélyelvűség, a technológia és a géntechnológia kombinációjának valós veszélyeire. Az ijesztő prófécia, mint például e két műben, nem mindig annak előrejelzésekként fogalmazódnak meg, ami ténylegesen meg fog történni, hanem éppen ellenkezőleg, arra szolgálnak, hogy ráébresszék az elméket a társadalomban csírázó veszélyekre. Ami az alkotmányos demokráciát illeti, helyesen mondhatjuk, hogy ez volt a huszadik század győztes ideológiája.¹² Az új évszázad elején azonban releváns kihívásokkal és ellenvetésekkel szembesül. Röviden: a disztópiák nem váltak valóra, de a történelem még nem ért véget.

II. A VILÁG JELENTŐSEN JAVULT: A FELVILÁGOSODÁS ÉRTÉKEINEK ELŐRETÖRÉSE

A huszadik század talán nem volt rövid, de az biztos, hogy a szélsőségek kora volt:¹³ egyrészt a háborúk és népiirtások, másrészt az emberi jogok megszentelése és a demokrácia elterjedése jellemezte. A háborúk sokfélék voltak: *világháborúk*, mint az első, 1914 és 1917 között, és a második, 1939 és 1945 között; és *helyi háborúk*, mint többek között a koreai, a vietnami és az öbölháború. Emellett ott volt a hosszú ideig tartó hidegháború, a nukleáris konfliktus közvetlen veszélyével. Két holokauszt is volt: az egyik az Oszmán Birodalom által 1915 és 1923 között megölt több mint 1,5 millió örmény halálával, a másik pedig a nácik által 1915 és 1923 között elkövetett több mint 6 millió zsidó lemészárlása, és 1941-Egyesek 1945. ebbe a listába sorolnák a Ruandában több mint tuszt 500,000 lemészárlását is, amelyet 1929-ben hajtottak végre. 1994. Emellett a századot az 1917-es orosz forradalom és a kapitalista világ 1929-ben kezdődő nagy gazdasági világválsága is jellemezte. A fasizmus, a náciizmus és a kommunizmus felemelkedése és bukása, valamint az iszlám fundamentalizmus kitörése is ebben a században történt.

¹² A világ egyetlen 1900, országában sem választották általános választójoggal az uralkodókat. Decemberre már 1999, voltak ilyen 119 országok. *Lásd: End of century survey finds drámai nyereséget a demokrácia számára*, FREEDOM HOUSE (1999. december 7.), elérhető a <https://freedomhouse.org/article/end-century-survey-finds-dramatic-gains-democracy> honlapon.

¹³ AZ EXTRÉMEK KORA: A RÖVID KÉTSZÁZAD - ez a címe Eric Hobsbawm, a huszadik század egyik legjelentősebb történészének 1994-ben megjelent híres könyvének. Az Egyesült Államokban "THE AGE OF EXTREMES: A HISTORY OF THE WORLD" címmel jelent meg.

A második világháború után létrejött az Egyesült Nemzetek Szervezete, és azóta számos emberi jogi nyilatkozatot fogadtak el. A század közepétől a negyedik negyedéig fontos újítások történtek a szokásokban és a kultúrában, többek között a fogamzásgátló tabletták kifejlesztése, a női emancipáció, az afrikai származásúak polgárjogi küzdelme és az LMBT (leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű) csoportok egyenlőségének elismerése. A Szovjetunió felbomlása után is tovább gyorsult az évszázad, a személyi számítógépek, a mobiltelefonok és mindenekelőtt az internet által hozott forradalom kifejlesztésével és tömeges használatával, amely szinte az egész világot valós időben összekapcsolta. Ez volt a rádió, a televízió, a jazz, a rock n' roll, a Beatles és a *bossa nova* kora is. Pablo Picasso, Frida Kahlo és Andy Warhol, valamint Villa-Lobos és Caetano Veloso kora. A különböző ideológiai és egzisztenciális nézőpontokból értelmezett események sokfélesége, intenzitása és gyorsasága ellentmondásos értékelésekhez vezetett a korszaknak az emberiség történetére gyakorolt hatását illetően, mind általánosságban, mind pedig különösen a XXI. században.

Eric Hobsbawm angol történész 1994-ben megjelent, elismert könyvében negatív, sőt pesszimista képet fest a huszadik századról. A könyv tizenkét releváns értelmiségi nyilatkozatával kezdődik, kezdve Isaiah Berlinnel, akik a "rövid huszadik századot" - az első világháború kezdetétől a Szovjetunió felbomlásáig tartó időszakot - "a legszörnyűbbnek", "a legerőszakosabbnak" és "a mézárások és háborúk évszázadának" nevezik. Maga Hobsbawm azt állította, hogy a század katasztrófával kezdődött és válsággal ért véget, a kettő között pedig a gazdasági növekedés és a társadalmi átalakulás rövid "aranykora" következett, a második világháború végétől az 1970-es évek elejéig.¹⁴ A szerző szerint mind a kommunizmus, mind a kapitalizmus megbukott, és a jövő sem ígéretes. Számára a harmadik évezred világát minden bizonnyal továbbra is a politikai erőszak fogja jellemezni.¹⁵ A könyv közvetlenül a hidegháború vége és a szocialista projekt összeomlása után készült el. Hobsbawm, aki aktív marxista értelmiségi volt, ekkor még nem a liberális demokrácia és a szabad piac diadalát látta, hanem egy olyan rendszer érvényesülését, amely szerinte képtelen volt társadalmi igazságosságot és stabilitást teremteni. Számára "a régi évszázad rosszul ért véget".¹⁶

¹⁴ ERIC HOBSBAWM, AGE OF EXTREMES (6Penguin,1994).

¹⁵ *Id.* 460.

¹⁶ *Id.* 17.

A huszadik század viszontagságait, amelyekről Eric Hobsbawm mesterien beszámolt, és az ideológiai versenytársak nélküli kapitalizmus kockázatait nem szabad lekicsinyelni. Ugyanakkor nem lehet szemet hunyni egy tagadhatatlan tény felett sem: az emberiség jobb körülmények között kezdte a XXI. századot, mint valaha. Történelmi szempontból a XVIII. század végén felszentelt felvilágosodás eszméinek - észérvek, tudomány, humanizmus és haladás¹⁷ - zászlaja alatt kialakult világ több területen is folyamatos fejlődésen ment keresztül. Hosszabb ideig és jobban élünk, egy olyan bolygón, ahol kevesebb a háború, kevesebb az alultápláltság, kevesebb a szegénység, nagyobb a hozzáférés a tudáshoz, több a jog, beleértve a világi megkülönböztetésben részesülő kisebbségek, például a nők, a feketék és a melegek jogait is. Még az állatetika is bekerült a társadalom radarjára. A huszadik század a tudomány, az orvostudomány, a digitális technológia és a demokrácia terén elért fejlődésével tehát nem az emberi állapot dekadenciájának időszakát jelentette.¹⁸ Éppen ellenkezőleg, ez volt az a század, amely legyőzte az illúziókat, és igényesebbé, realisabbá tett bennünket, és megszabadított minket a képzeletbeli átfogó narratíváktól. A romantika egy részét felváltotta az empirikus bizonyítékok iránti igény, hogy mi működik és mi nem.

Steven Pinker egy megnyugtató adatokkal teli könyvben dokumentálja ezt a fejlődést, rengeteg statisztikával és információval. A *várható élettartam* a tizennyolcadik század közepén Európában és Amerikában 35 év körül volt. A huszonegyedik század elején több mint *Az alultápláltság*¹⁹ még mindig tragikus módon a világ népességének százalékát¹³ érinti. Ennek ellenére 1947-ben ez az arány 50 százalék volt.²⁰ *A szélsőséges szegénység* 200 év alatt 90 százalékról 10 százalékra csökkent, a görbe jelentős változása a huszadik század negyedik negyedében következett be. Emellett a technológia és a globalizáció megváltoztatta, hogy mit jelent szegénynek lenni.²¹ A tartós egyenlőtlenséggel kapcsolatos számos árnyalat ellenére objektív tény, hogy a GINI-koefficiens - a társadalmi egyenlőtlenség mérésére használt nemzetközi index - azt mutatja, hogy csökken.²² *Az oktatás* még mindig komoly hiányosságokkal küzd

¹⁷ STEVEN PINKER, MEGVILÁGOSODÁS MOST: (2018).

¹⁸ YUVAL NOAH HARARI, HOMO DEUS 21 (Harper Collins Publishers, 2017) szavaival: "Miótan biztosítottuk a jólét, az egészség és a harmónia soha nem látott szintjét, és figyelembe véve múltbeli eredményeinket és jelenlegi értékeinket, az emberiség következő céljai valószínűleg a halhatatlanság, a boldogság és az isteniség lesznek."

¹⁹ PINKER, 17,53-55. pont.

²⁰ *Id.* 71.

²¹ *Id.* 87,117.

²² *Id.* 105.

mindenütt, és vannak olyan, nemzetközi dokumentumokban meghatározott konkrét célok, amelyeket még nem teljesítettek.²³ Mindazonáltal az előrelépés látható. Az írni-olvasni tudás, amely még a tizenkilencedik században is csak kevesek kiváltsága volt, ma már a világ népességének 87 százalékát érinti.²⁴ Ami a békét illeti, az állandó háború megszűnt az országok közötti kapcsolatok természetes állapota lenni. Sőt, bár sajnos még mindig vannak földrajzilag korlátozott háborúk, a világ szinte minden nemzete elkötelezte magát amellett, hogy nem indít háborút, kivéve önvédelemből vagy az ENSZ jóváhagyásával.²⁵

A civilizáció e fejlődését igazolja az ENSZ Fejlesztési Programja által elfogadott HDI - az emberi fejlődési index, amely a várható élettartam, az oktatás és az egy főre jutó jövedelem alapján méri az emberek életminőségét.²⁶ A fent említett fejlődés a helyes irányba való haladást jelzi, bár nem a kívánt sebességgel. A mélyszegénység leküzdése és az egyenlőtlenségek csökkentése továbbra is az emberiség befejezetlen feladata marad. Mégis, fontos, hogy tartózkodjunk attól a hiedelemtől, hogy a világ hanyatlóban van, és hamarosan a rendkívüli szegénység, a háborúk, a forradalmak, a terrorizmus, a kábítószer-kereskedelem, valamint az intolerancia és a járványok különböző forrásainak kaotikus birodalmába zuhan. Vannak pillanatok, amikor a kép ijesztőnek tűnhet, de mindig alapvető, hogy a film egészét nézzük.

III. AZ INTÉZMÉNYEK DÖNTŐ FONTOSSÁGA

A huszadik század egyik tanulsága az intézmények döntő szerepe az országok politikai és gazdasági teljesítményében. Az intézmények jelentik a "játékszabályokat" és az érvényesítésükhöz szükséges mechanizmusokat. Ezek a formális és informális szabályok korlátokat és ösztönzőket teremtenek az emberi interakciók számára.²⁷ Ezek a viselkedés és a kapcsolatok normái, amelyeket alkotmányok, törvények, rendeletek és etikai szabályok, valamint a legkülönbözőbb területeken a szokások és a társadalmi gyakorlatok szilárdítanak meg. Az olyan értékekkel kapcsolatos társadalmi attitűdök, mint a kemény munka, az igazságosság, a bizalom, a tisztesség és az együttműködés fontossága, többek között szintén integrálják a fogalmat. Lényeges megállapítás, hogy amikor a formális intézmények nem

²³ Az Egyesült Nemzetek Fenntartható 2030 Fejlődési Menetrendjében a 4következő célt 2015, fogadták el: "Biztosítani kell az inkluzív és méltányos minőségi oktatást, és elő kell mozdítani az egész életen át tartó tanulási lehetőségét mindenki számára".

²⁴ PINKER, *Supra* note at 17,236.

²⁵ *Id.* 13, 163.

²⁶ *Lásd az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programját. Emberi fejlettségi index, EMBERI FEJLŐDÉSI JELENTÉSEK (201904,. aug.), elérhető a <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> oldalon.*

²⁷ DOUGLASS C. NORTH, INSTITUTIONS, INSTITUTIONAL CHANGE AND ECONOMIC PERFORMANCE (3Cambridge, Cambridge) University Press, 1990).

megfelelő módon működnek, ²⁸az informális, gyakran *contra legem* gyakorlatok intézményesülnek. Mi magyarázza a különböző társadalmak teljesítményszintjei közötti különbségeket? A politikai és gazdasági intézményeknek a nemzetek építésében játszott, a sikerüket vagy kudarcukat meghatározó szerepével hatalmas tudományos irodalom foglalkozik. A téma egyik legjelentősebb szerzője Douglass C. North, a közgazdasági Nobel-díj 1993-as társnyertese, akinek gondolatai áthatják az alábbi elmélkedéseket.

Politikai szinten az intézmények azért vannak, hogy stabil rendet teremtsenek, amely csökkenti a bizonytalanságot az emberi interakciókban.²⁹ Gazdasági téren az intézmények végső soron az adott társadalomban teremtett lehetőségekért felelősek, mivel meghatározó tényezői az emberi viselkedésnek, valamint a termelési és tranzakciós költségek meghatározásának.³⁰ Ezek határozzák meg és korlátozzák az emberek választási lehetőségeit. A választott intézményi berendezkedésből eredő ösztönzők meghatározóak annak meghatározásában, hogy milyen készségek és tudás lesz a legértékesebb, és hogy mely viselkedésmódok jutalmazták jobban az egyéneket és a vállalatokat.³¹ A következő bekezdések néhány példát vizsgálnak arra, hogy az intézmények nagyobb vagy kisebb hatékonysága hogyan határozza meg a nemzetek sorsát.

A politikai és gazdasági intézmények szerepe választóvonalat jelentett az olyan országok, mint Spanyolország és Anglia pályáján. A tizenhetedik század elején Spanyolország volt a nagy világhatalom, Anglia pedig egy viszonylag másodlagos sziget az európai kontextusban. A század folyamán azonban az angol intézmények a parlament érvényesülése felé fejlődtek, a tulajdonjogok nagyobb védelmével, pártatlan igazságszolgáltatási rendszerrel, megnövekedett politikai szabadsággal és mindenekelőtt gazdasági szabadsággal. Spanyolország, másrésztől,

²⁸ Például, ahol az igazságszolgáltatási rendszer rosszul működik, ott növekszik a magánérszak; ahol a bürokrácia túlzott terheket ró, ott alternatív kenőpénzrendszereket dolgoznak ki; ahol az adózás aránytalan, ott megsokszorozódnak az adóelkerülés eszközei. Ez így történik, mert mindig is így volt.

²⁹ North fontos fogalmi különbséget tesz az intézmények és a szervezetek között. Az intézmények, mint látjuk, a játékszabályok. A szervezetek (politikai pártok, vállalatok, szakszervezetek, egyetemek stb.) a játékosok. A játékszabályokat nem szabad összekeverni a játékosok stratégiáival. NORTH, *supra* note at 27,3,118.

³⁰ A tranzakciós költségek az üzletkötés, az áruk és szolgáltatások vásárlásának és értékesítésének költségei. Ide tartoznak a kommunikációval, jogi szolgáltatásokkal, a megfelelő információk beszerzésével, a minőségellenőrzéssel és még a szállítással kapcsolatos költségek is. *Lásd " Transactioncosts*
,BUSINESSDICTIONARY (July201917,) *elérhető*
a<http://www.businessdictionary.com/definition/transaction-cost.html> *oldal*on. Ha egy adott piacon nehéz ésszerű időn belül telefonvonalhoz jutni, cserealkatrészt vásárolni vagy bírósági ítéletet látni, a tranzakciós költségek jelentősen megnőnek. Az ebben a kérdésben korszakalkotónak tekintett munka Ronald Coase: *The nature of the firm*, 16 *ECONOMICA* (3861937).

³¹ NORTH, *Supra* 27. lábjegyzet, 78. pont.

szembenézett az egymást követő háborúk okozta költségvetési válsággal, súlyosbítva a monarchikus hatalmat, növelve az adókat, elkobozva a birtokokat egy központosított és monopolisztikus bürokrácia kialakításával, amely a korona érdekeinek védelmére összpontosított. Amikor a tizenhetedik század véget ért, Spanyolország a huszadik század negyedik negyedéig tartó stagnálási folyamatot élt át, míg Anglia az ipari forradalom alapjait rakta le, és úton volt a világ akkori legnagyobb hatalmává válás felé.

Egy másik fontos ellentét, amely az intézmények döntő szerepét bizonyítja, az Egyesült Államok és Latin-Amerika között áll fenn. Az Egyesült Államokban, mivel nem lehetett kihasználni az őslakosok munkáját, a telepesek magukra hagyták a munkát. Emellett a korlátozott hatalom és az állampolgárok bizonyos fokú politikai részvételének brit elképzelése, a vallási pluralizmus és a tulajdonjogok védelme meghatározta azt a pályát, amely az írott alkotmányhoz, a hatalmi ágak szétválasztásához, a jogok deklarálásához, az államok autonómiájához és a gazdasági erőhöz vezetett. Az intézményi keret biztosította a szükséges ösztönzőket a produktív gazdasági tevékenység ösztönzéséhez, így ezen a valóságon még a történelem egyik legsúlyosabb polgárháborúja sem változtatott. Ezzel szemben Latin-Amerika nagy részén kényszermunkát kényszerítettek az őslakosokra, akiket ráadásul arra is kényszerítettek, hogy áttérjenek a kereszténységre. Emellett a kontinens egy tekintélyelvű és központosított államformát örökölt, amelyben az egyház nem volt elválasztva az államtól, és a korona ellenőrizte az összes gazdasági tevékenységet, amelyet különböző kivételezési módszerekkel osztottak szét az egyének között.³²

Az intézmények alapító szerepének tanulmányozását Daron Acemoglu és James A. Robinson méltán elismert *Why Nations Fail* című könyvében folytatták, az ³³o gondolataik képezik a következő bekezdések vezérfonalát. Munkájuk központi tézise az, hogy a nemzetek hatalmának, jólétének és szegénységének forrása nem legalábbis a leglényegesebb részében - a földrajzban, a kultúrában vagy a tudatlanságban rejlik, hogy mi a helyes. Az országok sikerének vagy kudarcának valódi oka a befogadó politikai és gazdasági intézmények létezésében vagy hiányában rejlik. A politikai intézmények létrehozzák és szabályozzák a hatalom elosztását

³² *Id.* 116-17. A függetlenség elnyerése után a latin-amerikai országok általánosságban az amerikai alkotmányos modellt importálták. Ez a tény azonban nem tudta biztosítani az új normák hatékonyságát, és nem tudta megváltoztatni a spanyol és portugál intézményekben gyökerező, az idők során állandósult és máig ható működési zavarokat.

³³ DARON ACEMOGLU & JAMES A. ROBINSON, *WHY NATIONS FAIL: A HATALOM, A JÓLÉT ÉS A POVERTY* (Profile Books, 2013).

a társadalomban, valamint a hatalom felhasználásának céljait. Ezért, bár a gazdasági intézmények meghatározzák egy ország gazdagságát vagy hiányát, ezek az uralkodó elitek által hozott politikai döntések termékei. Következésképpen a kettő között intenzív szinergia van: általában a befogadó politikai intézmények befogadó gazdasági intézményeket hoznak létre, és fordítva, a kivonó politikai intézmények kivonó gazdasági intézményeket hoznak létre.³⁴

Az a következtetés, hogy a földrajz és a kultúra nem játssza azt a szerepet, amelyet hagyományosan tulajdonítanak neki a nemzetek sorsának meghatározásában, könnyen levonható valós és - az érvelés kedvéért - erőteljes esetekkel. Egy szemléletes példát találhatunk Nogalesben, egy olyan városban, amelyet egy kerítés vág ketté, elválasztva az Egyesült Államokban, Arizonában lévő részt a mexikói Sonorában lévő résztől. Az arizonai Nogalesben a háztartások éves átlagjövedelme 30 000 dollár, és a városban jó az áramellátás, a telefon, az egészségügyi és közlekedési szolgáltatások, valamint a közrend. A Sonora állambeli Nogalesben sokkal rosszabb a helyzet: az egy háztartásra jutó éves átlagjövedelem harmada a határ túloldalán lévőknek; a közszolgáltatások rossz minőségűek, magas a bűnözési ráta, és nagyon kockázatos vállalkozást nyitni. A kerítés két oldaláról készült légi felvételen más-más világok láthatók. Hasonló és még drámaibb kontrasztokat mutat Dél-Korea és Észak-Korea összehasonlítása. A déliek életszínvonala Portugáliáéhoz és Spanyolországéhoz hasonló. Északon ez az életszínvonal a Szaharától délre fekvő afrikai országokéhoz közelít, ami a dél-koreai színvonal tizedének felel meg. A műholdas éjszakai felvételek zavarba ejtően szemléltetik a helyzetet: míg Dél-Korea területe teljes egészében megvilágítottnak tűnik, addig Észak-Korea egy sötét folt, a fővárosban alig van fénypont. Ugyanezen az összehasonlítási vonalon Nyugat- és Kelet-Németország mutatói jelentősen eltérnek egymástól. Mindezekben az esetekben a földrajz és a kultúra azonos volt.³⁵

De mik is pontosan a befogadó politikai és gazdasági intézmények? Kezdjük a politikai intézményekkel. Az angol, amerikai és francia forradalmak elvették a hatalmat a hatalmat történelmileg ellenőrző elitektől (abszolutisták, gyarmatosítók, nemesség és papság), és fokozatosan politikai jogokat biztosítottak a polgároknak. Idővel a politikai hatalmat korlátozták, az alapvető jogokat kiterjesztették, és a kormányok jobban reagáltak a népakaratra. A földeket viszonylag igazságos módon osztották el,³⁶és

³⁴ *Id.* 43,80,81.

³⁵ *Id.* 7-9., 71-73. pont.

³⁶ ACEMOGLU & ROBINSON, *Supra* note at 33, szembeállítja³⁷ az Egyesült Államokat Latin-Amerikával, a földosztás módját az egyikben és a másikban: "Az Egyesült Államokban a jogszabályok hosszú sora, kezdve a

Elektronikusan elérhető a következő címen:

<https://ssrn.com/abstract=3458702>

a tulajdonjogokat, beleértve a szellemi tulajdonjogokat is, értékelték és tiszteletben tartották. A független és hatékony igazságszolgáltatás döntőbíráskodott a magánszemélyek közötti, illetve a magánszemélyek és az állam közötti konfliktusokban. Meg kell jegyezni, hogy a liberális demokrácia önmagában nem garantálja, hogy a politikai intézmények befogadóak lesznek. Az azonban igaz, hogy az időszakos választások, a szabad és plurális politikai verseny természetes tendenciája, hogy ezt az eredményt hozzák.³⁷

A gazdasági intézmények viszont az angol forradalomhoz (1689) vezető történelmi folyamat során kezdtek befogadóvá válni. A *dicsőséges forradalom* egyértelmű határt szabott a király hatalmának, és felhatalmazta a parlamentet, amely elkezdte gyakorolni a gazdasági intézmények feletti ellenőrzést. Ezt követte a hazai és nemzetközi monopóliumok megszüntetésének politikája, a gazdaság jelentős megnyitásával a társadalom különböző szegmensei felé, ami ösztönzőleg hatott a befektetésekre, a kereskedelemre és az innovációra. Megszűnt az önkényes és elkobzó adóztatás is. Ezek a reformok átalakították a gazdasági környezetet, ösztönözték a vállalkozói szellemet, és előkészítették az utat az ipari forradalom előtt, amely mérőföldkő volt a fenntartható fejlődés tapasztalata számára, amely az egész világon következett. E változások első kedvezményezettje természetesen Nagy-Britannia volt, amelyet Nyugat-Európa más országai követtek, amelyek csatlakoztak a gazdasági szabadság és a technológiai innováció trendjéhez. Az extraktív abszolutista modellek, mint például az Osztrák-Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom, Oroszország és Kína, hogy csak néhányat említsünk, lemaradtak.³⁸

A befogadó gazdasági intézmények természetes környezete a piacgazdaság, ahol az egyének és a vállalatok bármilyen terméket és szolgáltatást előállíthatnak, vásárolhatnak és eladhatnak. Az érem másik oldalán az extraktív politikai intézmények állnak, amelyek ugyanilyen extraktív gazdasági intézményeket hoznak létre, amelyek a vagyont és a hatalmat az elitnek adják át. A nemzetek ma akkor bukhatnak el, ha nem tudnak jobbiztonságot, bizalmat és egyenlő esélyt nyújtani polgáraiknak a megtakarítások, befektetések, projektek és innovációk terén. A történelem során lemaradt országok élén az extraktív és önreferenciális elitek álltak, akik egy magánkézben lévő államot irányítanak, és néhány ember között osztják szét a korlátozott gazdasági termelés termékeit.

Ordinance of 1785-től az 1862-es Homestead Act-ig, széles körű hozzáférést biztosított a határ menti földekhez. Bár az őslakosok háttérbe szorultak, ez egyenlőséget és gazdasági dinamikát teremtett a határvidéken. A legtöbb latin-amerikai országban azonban az ottani politikai intézmények egészen más eredményt hoztak létre. A határ menti földeket a politikailag erősek, valamint a vagyonnal és kapcsolatokkal rendelkezők között osztották ki, ami még hatalmasabbá tette ezeket az embereket."

³⁷ *Id.* 102-103, 105,197,243.

³⁸ *Id.* 6250,, 68. pont, 396.

a fejlődés, amelyet képes produkálni. Az ilyen mechanizmusok közé tartoznak a monopóliumok, koncessziók, engedélyek, állami kölcsönök nyújtása, állami tulajdonú vállalatok és a szabadon kinevezett köztisztviselők sokasága. A történelem során Latin-Amerikában, Afrikában, Ázsiában és a kelet-európai országokban a kitermelő intézmények uralkodtak.³⁹

A szegénység és az elmaradottság tehát visszafordíthatatlan és a történelem által előre meghatározott lenne? A válasz nem. Lehet, hogy nem könnyű, de mindig lehetséges a kitermelő intézményeket befogadó intézményekké alakítani, amelyek célja a jóléthez vezető út megtétele. A történelem egy választott út, nem pedig egy beteljesedésre váró végzet. A befogadó intézmények, mint láttuk, a gazdasági növekedésnek és a technológiai fejlődésnek kedveznek. Az ebben a környezetben létrejövő innovációkat az kíséri, amit a híres osztrák közgazdász, Joseph Schumpeter "kreatív pusztításnak" nevezett, és amit a régi helyébe az új lép.⁴⁰ Az új technológiák és az új vállalatok vonzzák a befektetéseket, elősegítve a hatalom és a jólét újraelosztását. Ennek a folyamatnak vannak nyertesei és vesztesei.⁴¹ Másrészt, ahol a kitermelő intézmények uralkodnak, az uralkodó elit nemhogy nem ösztönzi a kreatív rombolást, de még inkább arra törekszik, hogy megakadályozza az átalakulást. Tény azonban, hogy kreatív rombolás és valódi innováció nélkül nincs növekedés.⁴²

Emiatt az alapvető intézményi változásokat általában olyan *kritikus pontok hozzák* létre, amelyek az intézményeket sakkban tartják, és aláássák a fennálló politikai és gazdasági egyensúlyt.⁴³ Amikor ezek a fordulópontok bekövetkeznek, lehetőség nyílik a politikai és gazdasági intézmények lecserélésére vagy átalakítására. Az olyan események, mint a fekete halál, az ipari forradalom, a nagy gazdasági világválság, a második világháború vége, az afrikai gyarmatosítás vége, a katonai diktatúrák megdöntése Latin-Amerikában

³⁹ *Id.* 372, 401.

⁴⁰ JOSEPH SCHUMPETER, *CAPITALISM, SOCIALISM AND DEMOCRACY* (83HarperCollins, 2008) (1942): "Az alapvető impulzus, amely a kapitalista motort mozgásba hozza és mozgásban tartja, az új fogyasztói javakból, az új termelési vagy szállítási módszerekből, az új piacokból, az ipari szervezet új formáiból származik, amelyeket a kapitalista vállalkozás hoz létre."

⁴¹ A gőzmalom, az ipari forradalom mérföldköve, kiszorította a hagyományos gyapotipart a piacról. A zeneiparban a CD megdöntötte a bakelitlemezt, és a digitális letöltések és streaming-alkalmazások gyakorlatilag kiirtották. A nyomtatott média, például az újságok és a magazinok, megéli a válságot, amelyet az online információk túlsúlya okozott valós időben. A teleföntársaságok elszenvedik az alternatív kommunikációs eszközök, például a WhatsApp, a Skype és mások által támasztott versenyt.

⁴² *Lásd* ACEMOGLU & ROBINSON, *Supra* 33. lábjegyzet, 84., 207. lábjegyzet, 442.

⁴³ *Id.* 432-433. o.: "A kritikus pontok olyan jelentős események, amelyek megbontják a fennálló politikai és gazdasági egyensúlyt egy vagy több társadalomban. (...) A kritikus csomópontok maguk is történelmi fordulópontok".

és a berlini fal leomlása példák a mélyreható átalakulások e pillanataira. Bár a kritikus fordulópontok az intézményi változások valószínű forгатókönyvei lehetnek, természetesen nincs garancia arra, hogy ezek bekövetkeznek.⁴⁴ Azt is meg kell jegyezni, hogy még ha egy drasztikus esemény meg is dönti a régi rend pilléreit, a változás folyamata és annak megszilárdulása fokozatosan történik, nem pedig egy adott időpontban bekövetkező, azonnali eseményként.⁴⁵

II. rész

A HUSZONEGYEDIK SZÁZAD ÁTALAKULÁSAI ÉS MEGPRÓBÁLTATÁSAI

I. A TECHNOLÓGIAI FORRADALOM⁴⁶

Minden körülbelül 13,5 milliárd évvel ezelőtt kezdődött, amikor bekövetkezett az *ősrobbanás*, és létrejött a világegyetem az alapvető elemeivel: anyaggal, energiával, idővel és térrel. Alig több mint 9 milliárd évvel később alakult ki a Naprendszer. Ezzel együtt jött létre a Föld, ahol a szerves élet első jelei 4 milliárd évvel ezelőttre nyúlnak vissza. Az ember legősibb ősei állítólag millió2.5 évvel ezelőtt jelentek meg. Közvetlen ősünk, a *homo sapiens* származása körülbelül 70 000 évre vezethető vissza. Gyermekek vagyunk a világegyetemben. Az írást i3,000.e. és 3,500 i.e. között találták fel. Addig az emberiség történetének emblematikus művei, mint a héber Biblia, a görög Iliász, az indiai Mahabarata és az első buddhista szentírások szóbeli elbeszélések formájában öröklődtek generációkon át. Három nagy forradalom alakította az emberiség történetét: a kognitív forradalom, a mezőgazdasági forradalom és a tudományos forradalom.⁴⁷

A *kognitív forradalom* körülbelül 70 000 évvel ezelőtt következett be, ami valóban a történelem kezdetét jelzi. Ettől a pillanattól kezdve alakult ki az emberi lét alapvető megkülönböztető jegye, a kommunikáció, a nyelv, valamint az információ, a tudás és az eszmék továbbításának képessége. Ez teszi lehetővé a bölcsesség generációkon átívelő továbbadását,

⁴⁴ *Id.* 111,431.

⁴⁵ NORTH, *Supra* note, 27,6. o.: "Rádásul az intézmények jellemzően inkább fokozatosan, mintsem diszkontinuusan változnak".

⁴⁶ Az ebben a témakörben bemutatott, a kozmikus és emberi evolúcióra vonatkozó információk nagy részét a következőkben gyűjtöttük össze: YUVAL NOAH HARARI, *SAPIENS: A BRIEF HISTORY OF HUMANKIND* (HarperCollins Publishers, 2015) és *HOMO DEUS* (HarperCollins Publishers, 2017); MARCELO GLEIZER, *CRIAÇÃO IMPERFEITA [Tökéletlen teremtés]* (Record, 2012); és STEPHEN HAWKING, *BRIEF ANSWERS TO THE BIG QUESTIONS* (Bantam Books, 2018).

⁴⁷ HARARI, *supra* note 3, 24715,77,122,127,130, (HarperCollins Publishers, 2015); GLEIZER, *supra* note 46, at

110,237, 240; HAWKING, *Supra* note at 46,47,71,73.

DNS útján történő genetikai átvitel nélkül.⁴⁸ A mezőgazdasági forradalom körülbelül 10 000 évvel ezelőtt zajlott le, az ültetési technikák elsajátításával és az állatok házasításával. Az a képesség, hogy az élelem keresése vagy vadászata helyett képesek voltak megtermelni az élelmet, lehetővé tette, hogy emberi csoportok bizonyos helyeken letelepedjenek, ami viszont ülő embereket tett belőlük, és nem nomádokat. Városok, államok és birodalmak kezdtek kialakulni. Végül jött a tudományos forradalom, amely a reneszánsz végén, a tizenötödik-tizenhatodik században kezdődött, és a mai napig tart. Az emberiség történelmének gazdag időszaka volt ez, amely magában foglalta Nikolausz Kopernikusz forradalmi művének megjelenését és a Hold meghódítását, a felvilágosodást és az ipari forradalmat, egészen addig, hogy a számítógépek által összekapcsolt világgá vált. A középkor végén, 1500-ban egymillió500 ember élt. Ma 7 milliárdan vagyunk.⁴⁹

A hagyományos bölcsesség szerint három ipari forradalom volt. Az első a tizennyolcadik század második felében kezdődött és a tizenkilencedik században folytatódott, fő mérföldkövei a textilipar új berendezéseinek kifejlesztése, a vasgyártási technikák fejlődése, a vasútépítés, a víz felhasználása, és mindenekelőtt a gőz mint energiaforrás használata a termelés általános gépesítéséhez. A második ipari forradalom a tizenkilencedik század vége és a huszadik század első évtizedei között zajlott, az iparágak, például az acél- és az olajipar bővülésével, és a telefon, a villanyvilágítás, a belsőégésű motor, az autó, a repülőgép, és különösen az elektromos energia tömegtermelésben való felhasználásának megjelenésével. A harmadik ipari forradalom a huszadik század közepétől a huszadik század végéig tartott, és egészen napjainkig tartott. Az elektronikai ipar fejlődése, a nagyszámítógépek és az analóg rendszert felváltó digitális technológia megjelenése jellemezte. Az éppen ezért digitális forradalomnak is nevezett új technológiák lehetővé tették a személyi számítógépek, az intelligens mobiltelefonok és az internet tömeges használatát, amely emberek milliárdjait köti össze világszerte. Aki a három forradalom mindegyikének vezető erejét szeretné kiválasztani, megpróbálkozhat a gőzzel, az elektromossággal és a világméretű számítógépes hálózattal.

A digitális forradalom mélyreható átalakulást jelentett abban, ahogyan az ember kutatást végez, árut vásárol, repülőjegyet foglal, vagy zenét hallgat, hogy csak néhány példát említsünk.

⁴⁸ HAWKING, 46. lábjegyzet, 76. pont.

⁴⁹ HARARI, *Supra* note at 47,247.

A mai társadalom egy új szókincs, új szemantika és új nyelvtan égisze alatt él. Napjaink nyelve magában foglalja az újonnan beépített kifejezések releváns készletét, amelyek nélkül már nem tudjuk, hogyan éljünk. Hogy csak néhányat idézzek: Google, Windows, Mac, WhatsApp, Telegram, Uber, Dropbox, Skype, Facetime, Facebook, Twitter, Instagram, Waze, Spotify, Amazon, Google Maps, Google fordító, iTunes, Netflix, YouTube. Aki egyedülálló, annak ott van a Tinder is. A hagyományos gazdaságnak nincs olyan ágazata, amelyet ne érintettek volna ezek az új körülmények. Az egyének és a vállalatok igyekeznek alkalmazkodni, innoválni és új üzleti modelleket létrehozni. Ezen az úton iránytűként egy olyan új etikát is keresünk, amely képes ötvözni a kreativitást, a merészséget, a szabadságot és - ugyanakkor - a magánéletet, a hitelességet, valamint a hackerekkel és az online bűnözéssel szembeni védelmet.

A régi gazdaság nem halt meg. Még mindig vannak emberek, akik szupermarketekbe, könyvesboltokba és bevásárlóközpontokba járnak. De az a leküzdhetetlen tény, hogya a személyes interakciókon, valamint a mezőgazdasági és ipari termelésen, a nyersanyagok átalakításán és az anyagi javak - arany, olaj, gyárak, búza - kidolgozásán alapuló gazdaság átadta helyét egy új gazdaságnak, amelynek fő gazdagságforrása a szellemi tulajdon, a tudás és az információ.⁵⁰ Egy évszázaddal ezelőtt egyetlen árucikk volt felelős az ipar exponenciális növekedéséért: az olaj. A trösztellenes szabályozóknak be kellett avatkozniuk, hogy megakadályozzák a gazdasági hatalom túlzott koncentrációját. Napjainkban a múlt század elején az olajtársaságok által egykor felvetett aggodalmak új fókuszba kerültek: az adatiparra. Számos aggály merül fel, többek között a verseny, az adózás, a magánélet védelme és a munkanélküliség. Az Amazon, az Apple, a Facebook, a Microsoft és a Google a világ legértékesebb vállalatai közé tartoznak. Ez az adatgazdaság.⁵¹

Valójában a huszadik század folyamán három tudományos elképzelés vált különösen kiemelkedővé: az atom, a bájtt és a gén. Mindegyikük egy nagyobb egész redukálhatatlan egységét képezi: az atom az anyagot, a bájtt a digitalizált információt, a gén a

⁵⁰ Ahogy Tom Goodwin fogalmazott: "Az Uber, a világ legnagyobb taxitársasága nem rendelkezik járművekkel. A Facebook, a világ legnépszerűbb médiatulajdonosa nem hoz létre tartalmat. Az Alibaba, a legértékesebb kiskereskedő, nem rendelkezik árukészlettel. Az Airbnb, a világ legnagyobb szállásszolgáltatója pedig nem rendelkezik ingatlanokkal. Valami érdekes dolog történik". *Lásd Tom Goodwin, The battle is for the customer interface, TECHCRUNCH (20153., március), elérhető a <https://techcrunch.com/2015/03/03/in-the-age-of-disintermediation-the-battle-is-all-for-the-customer-interface/> oldalon.*

⁵¹ *A világ legértékesebb erőforrása és a jövő üzemanyaga, THE ECONOMIST, május 6-12., 2017,9., 19-22. szám.*

öröklődés és biológiai információ.⁵² Az e fogalmak által előidézett átalakulások előkészítették az utat a negyedik ipari forradalomnak nevezett folyamathoz. Klaus Schwab, a Világgazdasági Fórum alapítója és egy erről szóló cikk és könyv szerzője szerint a negyedik ipari forradalom a technológiák összeolvadásának terméke, amely elmosja a fizikai, a digitális és a biológiai szféra közötti határokat, és bizonyos mértékig újraértelmezi, mit jelent embernek lenni. A korábbi forradalmakhoz képest ez a forradalom nem lineáris, hanem exponenciális ütemben fejlődik.⁵³ A technológiai innovációk és a technológiai fejlődés építik a biotechnológia, a mesterséges intelligencia, a robotika, a 3D nyomtatás, a nanotechnológia, a kvantumszámítástechnika, az autonóm autók és a dolgok internete csodálatra méltó új világát.⁵⁴ Az *algorithmus* korunk legfontosabb fogalmává válik.⁵⁵ Még a közeljövő sem kiszámítható.⁵⁶

Összefoglalva: az emberiség történelmének nagy részében a földtulajdon volt a fő vagyon. A modern korban, különösen az ipari forradalom után a gépek, a gyárak, az energiaforrások és általában a termelési eszközök váltak fontosabbá. A huszonegyedik században az információs technológia és az adatok feletti ellenőrzés vált a legfőbb vagyonná. A gazdasági fejlődés tehát négy szakaszon ment keresztül: vadászat és gyűjtögetés, mezőgazdaság, ipar és információ. Mostanra az információs technológia és a biotechnológia fúziója egy új korszakkal kecsegtet, amely a fizikai és a virtuális világ, az emberi és a gépi tevékenységek integrációját vetíti előre. A természetes szelekciót felváltja az intelligens tervezés.⁵⁷ Az ígéret, kihívások és új kockázatok világa.

⁵² Lásd SIDDHARTHA MUKHERJEE, *THE GENE: AN INTIMATE HISTORY* 9-10 (Scribner, 2016).

⁵³ KLAUS SCHWAB, *A NÉGYIK IPARI FORRADALOM* (Crown Business, 2017). Klaus Schwab, *The fourth industrial revolution: what it means and how to respond*, WORLD ECONOMIC FORUM (2016. január), elérhető a <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/> oldalon.

⁵⁴ Amint azt e cikk I. részében leírtuk, a *BRAVE NEW WORLD* (Szép új világ) Aldous Huxley klasszikus sci-fi könyvének címe, amelynek háttérében a biotechnológia fejlődésének kockázatai állnak. A fiatalok számára a könyvek a tudás és a papírra nyomtatott és bekötött információk átadásának eszközei, amelyeket a könyvesboltoknak nevezett üzletekben lehetett beszerezni, amelyeknek még mindig vannak maradványai.

⁵⁵ HARARI, *supra* note 18, 83. o.: "Az algoritmus olyan lépések módszertani halmaza, amely számítások elvégzésére, problémák megoldására és döntések meghozatalára használható".

⁵⁶ Néha még a közelmúlt értelmezése is trükkös lehet. Júliusban Charles, 1858, Darwin a londoni Linnean Society ülésén ismertette a természetes kiválasztódás útján történő evolúció általános elméletét. A társaság elnöke az év tevékenységét kommentálva megjegyezte, hogy nem születtek említésre méltó felfedezések. Lásd MUKHERJEE, *Supra* note at 52,39.

⁵⁷ HARARI, *Supra* note at 18,73.

II. A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA

A huszadik században a politikai spektrum mindkét oldalán számos diktatúra alakult ki. Egyesek kegyetlenek és népirtók voltak, széleskörű és expanzív ideológiákon alapultak, mint például Hitler Németországa és Sztálin Szovjetuniója. Mások a hidegháború és a politikai instabilitás melléktermékei voltak, mint például Latin-Amerika, Afrika és Ázsia katonai rezsimejei. Voltak vallási fundamentalizmusra épülő teológiai diktatúrák is, mint például az ajatollahok Iránja. A demokratikus megváltás két különböző hullámban érkezett.⁵⁸ Az első a második világháború után, az olyan országok újjáalakulásával, mint Németország, Olaszország és Japán. A másik, amely az 1970-es évektől az 1990-es évekig tartott, az 1974-es portugáliai szegfűs forradalommal kezdődött, több latin-amerikai ország, például Brazília, Argentína és Uruguay újrademokratizálásán keresztül az 1980-as években, a közép- és kelet-európai országok, például Magyarország, Lengyelország és Románia újrademokratizálásán keresztül a Szovjetunió felbomlása után az 1990-es években, és elérte Dél-Afrikát is. A különböző projektekkel - fasizmus, kommunizmus, katonai rezsimek és iszlám fundamentalizmus - való versengés után joggal mondhatjuk, hogy az alkotmányos demokrácia volt a huszadik század győztes ideológiája.⁵⁹

Az utóbbi időben azonban úgy tűnik, hogy valami nem stimmel. A XXI. század első évtizedének közepétől napjainkig tartó időszakra összpontosítva a szerzők *demokratikus recesszióról*⁶⁰ vagy *demokratikus visszafejlődésről* beszélnek.⁶¹ A példák az évek során egyre szaporodtak: Magyarország, Lengyelország, Törökország, Oroszország, Grúzia, Ukrajna, Fülöp-szigetek, Venezuela és Nicaragua. Mindezekben az esetekben a demokrácia eróziója nem *államcsínyek* útján, néhány tábornok és parancsnokai keze alatt történt. A fent említett példákban a demokratikus felforgatás folyamata a következő időpontokban következett be

⁵⁸ Lásd Samuel P. Huntington, *The third wave: demokratization in the late twentieth century* JOURNAL2 OF DEMOKRÁCIA 12 (1991). Huntington volt az első, aki a "demokratizálódási hullámok" gondolatát használta: az első hullám a 19. század első felében következett volna be, amikor az országok egyre inkább elfogadták az általános választójog eszméjét; a második hullám a második világháború vége után következett be; a harmadik pedig az 1970-es évektől. A szöveg megelőzi a demokráciák virágzását a kommunista modell megszűnése után.

⁵⁹ Lásd LUÍS ROBERTO BARROSO, CONSTITUCIONALISMO DEMOCRÁTICO: A IDEOLOGIA VITORIOSA DO SÉCULO XX. [*Demokratikus alkotmányosság: a 20. század győztes ideológiája*]. (Migalhas, 2019). Lásd még Bruce Ackerman, *The rise of world constitutionalism*, VIRGINIA83 L. J. (771,1997772). A szerző a múlt század végén megjelent írása szerint: "Az írott alkotmányokba vetett felvilágosodás reménye végigsöpör a világon".

⁶⁰ Lásd Larry Diamond, *Facing up to the democratic recession*, JOURNAL26 OF DEMOCRACY (1412015).

⁶¹ Lásd Aziz Huq & Tom Ginsburg, *How to lose a constitutional democracy*, UCLA65 L. R. (78,201891).

a népszavazáson szabályszerűen megválasztott elnökök és miniszterelnökök kezében.⁶² A választások napjától kezdve lépésről lépésre megteszik a tekintélyelvűség alapjait megeremtő intézkedéseket: a hatalom összpontosítása a végrehajtó hatalomban, az ellenzéki vezetők üldözése, a választási szabályok megváltoztatása, a szólásszabadság korlátozása, új alkotmányok vagy alkotmánymódosítások, amelyeket a többség visszaélésszerű hatalomgyakorlásával hoznak, a legfelsőbb bíróságok kiürítése vagy *megettölése* engedelmes bírákkal, és még sok más eszközzel. Ezen *illiberális*⁶³ demokráciák felépítésének nagy nehézsége az, hogy minden egyes téglát, külön-külön, a hatályos jog közvetlen megsértése nélkül kerül elhelyezésre. A végső projekt azonban a szabadságjogok elnyomását és a valóban szabad és versenyképes választások megszűnését eredményezi. Ezt a folyamatot *autokratikus legalizmusként* jellemezték.⁶⁴

A demokrácia társadalmi presztízsét fenyegető jelenlegi veszélyek mögött a mai világot jellemző események és körülmények állnak: a globalizáció és annak hatása a foglalkoztatásra és a bérszínvonalra, a bevándorlási hullámok, a terrorizmus, az éghajlatváltozás, a rasszizmus, a politikai pártok gyengesége és alacsony reprezentativitása, a vallási fundamentalizmus, a feminista mozgalom, az LMBT-csoportok eredményei és még sok egyéb. E heterogén elemek összességére adott reakció magyarázza a konzervatív populizmus előretörését a világ különböző országainak politikájában, többek között az Egyesült Államokban (Trump), Nagy-Britanniában (Brexit), a kontinentális Európában (Orbán Viktor) és Brazíliában (Bolsonaro). Ezeket a különböző tényezőket három kategóriába lehet rendezni: politikai, gazdasági-társadalmi és kulturális-identitásbeli.⁶⁵ A *politikai* okok a kortárs demokráciák reprezentációs válságában keresendők, ahol a választási folyamat nem ad hangot és relevanciát az állampolgárságnak. "Nem képviselnek minket" - ez a jelenkor mottója.⁶⁶ Részben azért, mert a politikai berendezkedés egyre inkább elszakadt a civil társadalomtól, elérhetetlen az átlagpolgárok számára, részben pedig azért, mert

⁶² STEVEN LEVITSKY & DANIEL ZIBLATT, *HOW DEMOCRACIES DIE* (3Crown, 2018).

⁶³ Úgy tűnik, a kifejezést először Fareed Zakaria használta, *The rise of illiberal democracies*, 76 FOREIGN AFFAIRS 1997.

⁶⁴ Lásd Kim Lane Scheppele, *Autocratic legalism*, UNIVERSITY OF CHICAGO L. R. (5452018).

⁶⁵ A konzervatív populista hullámot kiváltó különböző tényezőkről lásd MANUEL CASTELLS, *RUPTURA: A CRISE DA DEMOCRACIA LIBERAL [Rupture: the crisis of liberal democracy]* (Zahar, 2018); lásd még Ronald F. Inglehart & Pippa Norris, *Trump, Brexit, and the rise of populism: economic have-nots and cultural backlash*, HKS WORKING PAPER SERIES RWP16-026 (201629., július).

⁶⁶ Lásd CASTELLS, 65. lábjegyzet, 103. pont.

mert úgy érezzük, hogy a globalizált gazdasági-pénzügyi hatalom valóban a kezünkben tartja a frontot.⁶⁷ Innen ered azoknak a felemelkedése, akik politikai retorikájuk sarokköveként az establishment-ellenes, globalizációellenes és "minden ellen, ami odakint van" érzelmekhez folyamodnak.

E veszélyek gazdasági és társadalmi okai a munkavállalók és szakemberek nagy csoportjában rejlenek, akik elvesztették munkahelyüket⁶⁸, vagy akiknek a⁶⁹ társadalmi fejlődésre vonatkozó kilátásai kevésbé relevánsak⁷⁰ egy olyan világban, amelyet a globalizáció, az új tudásalapú gazdaság és az automatizálás jellemez, amelyek mind gyengítik az iparágakat és a hagyományos tevékenységeket.⁷¹ Nem is beszélve a nemzetközi szervezetek és a gazdaságilag vezető országok által szorgalmazott megszorító politikákról,⁷² amelyek csökkentik a szociális védőhálót. Végül, vannak *kulturális identitásbeli* okok, amelyek bizonyos mértékig szintén a generációk összecsapásából fakadnak. Van egy középkorú vagy idősebb korosztály, amely nem vallja azt a kozmopolita, egalitárius és multikulturális hitvallást, amely többek között az emberi jogok, a környezetvédelem, a faji egyenlőség, a feminista politika, a melegházasság, az őslakosok védelme és a kábítószeres dekriminalizálása progresszív napirendjét mozgatja. Ezek az emberek, akik az úgynevezett "politikailag korrekt" világban negatívan érintettnek és kirekesztettnek érzik magukat, ragaszkodnak a hagyományos értékekhez, amelyek biztonságot nyújtanak, és nosztalgikus álmot az elvesztett hegemonia visszaszerzéséről.⁷³ Egyes szerzők azt állítják, hogy bizonyítékokat gyűjtöttek arról, hogy a populizmus előretörése elsősorban a kulturális változásoknak köszönhető, amelyek miatt

⁶⁷ Ebben az értelemben lásd Stephen Holmes, *How democracies perish*, in CAN IT HAPPEN HERE: AUTORITERIZMUS A

AMERICA 401 (Cass Sustein szerk., HarperCollins, 2018): "[A]z elektorok szavazása után a piacok szavaznak, vagy a bankok szavaznak, vagy Brüsszel szavaz. A szavazatok második sorozata az, ami számít".

⁶⁸ Jamie McGeever, *Brazil's unemployment rate rises to 12.7%, reflects weak labour market*, REUTERS (Apr. 30, 2019, 10:08 AM), *elérhető a* <https://www.reuters.com/article/brazil-economy-unemployment/update-1-brazils-unemployment-rate-rises-to-127-reflects-weak-labor-market-idUSL1N22C0G7>.

⁶⁹ Samuel Issacharoff, *Populizmus kontra demokratikus kormányzás*, in: CONSTITUTIONAL DEMOCRACY IN CRISIS? 447 (Mark A. Graber et al., Oxford University Press, 2018): "A 2008 utáni gazdasági visszaesés és a globalizált kereskedelemnek a fejlett ipari országokban a bérekre gyakorolt hatása együttesen rontotta a demokratikus rendszerek legitimitását, mint bennfentes játék, az elit előjogainak intézményesítésének eszköze". *Lásd még: Globális egyenlőtlenség*, INEQUALITY. ORG (2019. július), *elérhető a* <https://inequality.org/facts/global-inequality/#us-wealth-concentration>.

⁷⁰ *Lásd* YUVAL NOAH HARARI, LESSONS 21 FOR THE 21ST CENTURY (34 Spiegel & Grau, 2018).

⁷¹ Inglehart & Norris, 65. lábjegyzet, 2. pont.

⁷² *Lásd* Andrew Trotman, *Angela Merkel: Trotterman: "Austerity makes it sounds evil; I call it balancing the budget"*, THE TELEGRAPH (2013. ápr. 23.), *elérhető a* <https://www.telegraph.co.uk/finance/financialcrisis/10013814/Angela-Merkel-Austerity-makes-it-sound-evil-I-call-it-balancing-the-budget.html>; Laurens Cerulus, *Sigmar Gabriel: "Merkel's austerity is driving EU to brink of collapse"*, POLITICO (2017. jan.), *elérhető a* <https://www.politico.eu/article/sigmar-gabriel-angela-merkel->

austerity-is-driving-eu-to-brink-of-collapse/ oldalon.

⁷³ Lásd CASTELLS, *Supra* 65. lábjegyzet, 178. o.: "Az érdekképviselő e válsága a globalizáció következtében kialakult identitásválsághoz csatlakozik. Minél kevesebb kontrollt gyakorolnak az emberek a piac és az állam felett, annál inkább összegyűlik a saját identitásuk, amelyet a globális áramlások szédülete nem tud feloldani. A nemzetükben, a területükben, az istenükben bújnak meg."

az értékek és szokások eróziója a nyugati társadalmakban.⁷⁴ Néhány országban, mint például Brazíliában - de Latin-Amerikában, Ázsiában, sőt Európa egyes részein is - a strukturális és rendszerszintű korrupció elleni reakció is hozzáadódott ehhez az amúgy is összetett keverékhez, mivel a progresszív pártokkal szemben egykor támasztott elvárások meghiúsultak, és nem tudtak szabadulni a régi politika régi szokásainak gravitációs erejétől.

Túl korai lenne azt a következtetést levonni, hogy a demokrácia valóban dekadens. Egy gyorsan változó világban elkerülhetetlen, hogy felfordulásokon és kiigazításokon menjen keresztül. A liberális demokráciák két pillére, ahogyan azt az Emberi Jogok és az Állampolgárság Nyilatkozatában 1789 lefektették,⁷⁵ már nem az, ami volt: (i) a hatalmi ágak szétválasztása együtt él az alkotmánybíróságok és általában az igazságszolgáltatás intézményi felemelkedésével; és (ii) az alapvető jogok kibővültek az általános választójoggal, a magánélet védelmével, a nemi és faji egyenlőséggel, a szexuális irányultság szabadságával, és a világ számos részén a szociális jogokkal. Napjainkban még mindig ott van a kínai tényező: egy tekintélyelvű alternatív modell, amelyet a korrupció megfertőzött, de szédületes gazdasági és társadalmi sikerek jellemeznek. Röviden, a bonyolult és zavarba ejtő helyzetek időszaka. Mindazonáltal érdemes kiemelni Alex de Tocqueville híres passzusát, amely a francia forradalomra utal, de időtlen és egyetemes tanulsággal bír: egy rendszer csak akkor bukik meg, ha már belülről erodálódott.⁷⁶

Bár aggasztó, lehetséges, hogy a demokratikus erő átmeneti hanyatlása csak az élet és a történelem hullámzó mozgása. És nem zárható ki, hogy ez a progresszív gondolkodás számára a konzervatív eszméknek a világ számos részén való eluralkodása miatt keserű pillanat, olyan eszmék miatt, amelyek nem szimpatizálnak a környezettel, a nemekkel, a kozmopolitizmussal, a multikulturális zászlókkal, valamint a feminista, melegbarát és az őslakosok társadalmi mozgalmával kapcsolatos kérdésekkel. Ez azonban a demokrácia: néha nyersz, néha veszítesz.

III. GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS

⁷⁴ Inglehart & Norris, 65. lábjegyzet, 30. pont.

⁷⁵ Az emberi jogok és az állampolgárság nyilatkozata: "Art. Az a 16. társadalom, amelyben a jogok biztosítása nem biztosított, és a hatalmi ágak szétválasztása nincs megalapozva, nem rendelkezik alkotmánnyal" (1789).

76 JON ELSTER, TOCQUEVILLE: THE ANCIEN RÉGIME AND THE FRENCH REVOLUTION 170-85 (Trans. Arthur Goldhammer, Cambridge University Press szerk., 2011).

Az éghajlatváltozás a XXI. század legjelentősebb környezeti problémája, és korunk egyik meghatározó kérdése.⁷⁷ Számos szerző "a közös javak tragédiájaként" emlegette a kérdést, ami azt jelenti, hogy az egyének kizárólag az önérdekükre figyelve a közjó ellenében használják a szűkös erőforrásokat.⁷⁸ A környezeti problémák kezelése az országok közötti együttműködést igényli, mivel a természeti erőforrások és az azokat befolyásoló tényezők nem határolhatók határokkal. Az éghajlati vita két jellemzője megnehezíti a megfelelő megoldások kialakítását. Az első a tudatlanság és a szkepticizmus keverékéből ered, amihez hozzáadódnak a szükséges intézkedések gazdasági és politikai költségei. A második, hogy a szén-dioxid-kibocsátás hatásait ma csak a jövő generációi fogják érezni, ami arra ösztönöz, hogy elhalasszák a valójában sürgős döntéseket. A központi fogalom itt még mindig a "fenntartható fejlődés", amelyet régóta olyan fejlődésként értelmeznek, amely "a jelen szükségleteit kielégíti anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek képességét saját szükségleteik kielégítésére".⁷⁹ Az ENSZ által 2015-ben elfogadott fenntartható fejlődés egyik célja éppen a "globális éghajlatváltozás elleni fellépés".⁸⁰

A globális felmelegedés közvetlenül összefügg az úgynevezett "üvegházhatással". Az üvegházhatás a Föld felszínének természetes felmelegedési folyamata. Amikor a napenergia eléri a Föld légkörét, egy része visszaverődik az űrbe, egy részét pedig az üvegházhatású gázok visszatartják a légkörben. Ezek a gázok – például a szén-dioxid (CO₂), a metán, a dinitrogén-oxid, az ózon és a CFC-k – visszatartják a Föld által kisugárzott hő egy részét, megakadályozva, hogy az a világűrbe jusson. Ez az elnyelt energia tartja melegen a bolygót, és olyan szinten tartja a hőmérsékletet, amely lehetővé teszi az élet létezését. A jelenlegi probléma az, hogy az ember

⁷⁷ KATHRYN HARRISON & LISA MCINTOSH SUNDSTROM, GLOBAL COMMONS, DOMESTIC DECISIONS: THE COMPARATIVE POLITICS OF CLIMATE CHANGE: THE COMPARATIVE POLITICS OF CLIMATE CHANGE ix (MIT Press, 2010). A Nobel-díjas WILLIAM NORDHAUS, THE CLIMATE CASINO: RISK, UNCERTAINTY, AND ECONOMICS FOR A WARMING WORLD (Yale University Press, 2013) szerint: "A globális felmelegedés korunk egyik meghatározó kérdése".

⁷⁸ *A közösek tragédiájának fogalmáról lásd WILLIAM FORSTER LLOYD, TWO LECTURES ON THE CHECK TOPOPULATION* (OxfordUniversity,1833), *elérhető* https://archive.org/stream/twolecturesonch00lloygoog/twolecturesonch00lloygoog_djvu.txt oldalon; Garret Hardin, *Tragedy of the commons*, 162 SCIENCE 1243 (1968); ELINOR OSTROM, *GÖVERNING THE COMMONS* (Cambridge University Press, 1990).

⁷⁹ A Környezetvédelmi és Fejlesztési Világbizottság jelentése: *Közös jövőnk, Egyesült Nemzetek Szervezete*, (1987) *elérhető* a <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> honlapon.

⁸⁰ *Lásd: A fenntartható fejlődés menetrendje2030, cél13*, Egyesült Nemzetek Szervezete (2019), *elérhető az alábbi címen*

<https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>.

tevékenységek, különösen a fosszilis tüzelőanyagok (szén, kőolaj és földgáz) elégetése, de a mezőgazdaság, az állattenyésztés, az erdőirtás stb. is jelentősen megnövelte az üvegházhatású gázok koncentrációját a légkörben, növelve a hő visszatartását.⁸¹ Ezt a jelenséget globális felmelegedésként definiálták. 1972-ben a Római Klub "A növekedés határai" címmel korszakalkotó jelentést tett közzé, amelyben azt állították, hogy az éghajlatváltozást a szén-dioxid (CO₂) okozza, és hatással lehet a gazdasági növekedésre. Azóta az éghajlati kérdés a különböző országok radarján van, aggodalmat keltve a kormányokban, a nemzetközi szervezetekben és a tudósokban.

Az ENSZ Stockholmi Konferenciájával kezdődött 1972, az emberi környezetről szóló ENSZ-konferencia, és a világ legtöbb országa egymást követő konferenciákon jött össze, amelyeken releváns dokumentumok és iránymutatások születtek. A legjelentősebbek a következők: az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban megrendezett Környezetvédelmi és Fejlesztési Konferenciája; a Kiotói Jegyzőkönyv és Konferencia 1997-ben; az ENSZ 2012-es, Rio + 20 néven ismert, fenntartható fejlődésről szóló konferenciája, valamint a 2015-ös 21. éghajlat-változási konferencia, amelynek eredménye a Párizsi Megállapodás. Mindezen találkozók, nyilatkozatok és szerződések fő célja az volt, hogy felhívják a világ figyelmét a környezetvédelmi kérdésekre, bevezessék a fenntartható fejlődés fogalmát, és szembenézzenek a globális felmelegedés problémájával, elsősorban az üvegházhatást fokozó gázok, nevezetesen a szén-dioxid (CO₂) kibocsátásának korlátozásával. Az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testületét (IPCC) azért 1988 hozták létre, hogy minden országot tudományos információkkal lásson el az éghajlatváltozásról, annak következményeiről és lehetséges kockázatairól, valamint hogy alternatívákat mutasson be a probléma enyhítésére és a szükséges alkalmazkodásra.⁸² Az IPCC következtetései tükrözik a témával kapcsolatos általános tudományos konszenzust.⁸³

⁸¹ Az ebben a bekezdésben szereplő technikai információk a következőkből származnak: *Globális éghajlatváltozás*, NASA (2019. március 17.), elérhető a <https://climate.nasa.gov/evidence/> oldalon; *Üvegházhatás*, NATIONAL GEOGRAPHIC (2019. március 17.), elérhető a <https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/greenhouse-effect-our-planet/> oldalon; Department of the Environment and Energy, Australian Government, *Greenhouse effect*, AUSTRALIAN GOVERNMENT (2019. március 17.), elérhető a <http://www.environment.gov.au/climate-change/climate-science-data/climate-science/greenhouse-effect> oldalon.

⁸² The Intergovernmental Panel on Climate Change, hivatalos honlap (2019. március), elérhető a

<https://www.ipcc.ch> oldalon.

⁸³ *Éghajlat*: UNFCCC (2019. április 14.), elérhető a <https://unfccc.int/resource/bigpicture/> oldalon.

Napjainkban a tudósok túlnyomó többsége egyetért abban, hogy a globális felmelegedés folyamata az ember tevékenységének eredménye.⁸⁴ Az IPCC negyedik jelentése szerint a globális felmelegedés előfordulása egyértelmű, és az ember felelősségének valószínűsége több mint százalékos.⁸⁵ A világ tudományos közössége jóváhagyta ezt a következtetést. A témában azonban nincs konszenzus.⁸⁶ A politikában olyan vezetők, mint Donald Trump és Jair Bolsonaro tagadják vagy bagatellizálják az éghajlati kockázatokat. A tudományos életben elismert tudósok annak ellenére, hogy elfogadják, hogy az ember hozzájárul a globális felmelegedéshez, elutasítják a probléma kezelését célzó politikák sürgősségét.⁸⁷ Mások megkérdőjelezik a Kormányközi Testület⁸⁸ megállapításait és előrejelzéseit, vagy egyszerűen tagadják, hogy a globális felmelegedést emberi tevékenység okozná. Azok számára, akik ezt a nézetet vallják, a világ éghajlatának mindig is váltakozó ciklusai voltak, így a jelenlegi felmelegedés csak egy fázisa.⁸⁹ A vitát még ellentmondásosabbá teszi, hogy tanulmányok kimutatták, hogy a fosszilis tüzelőanyagok termelésének csökkentését ellenző csoportok a tömegtájékoztatási eszközöket arra használják, hogy bizonytalanságot keltsenek és csökkentsék az éghajlatváltozás elleni intézkedések támogatottságát.⁹⁰ Az ellentétes álláspontok és reakciók ellenére az uralkodó nézet az, hogy a helyzet súlyos, a kockázatok valóságosak, és sürgősen lépéseket kell tenni.

Nem könnyű megjósolni az éghajlatváltozás valós hatásait. Nemcsak az üvegházhatású gázok kibocsátásának és az éghajlati ciklusoknak a hatásait övező bizonytalanságok miatt, hanem azért is, mert nehéz felmérni az emberek és más fajok képességét a

⁸⁴ Lásd Naomi Oreskes, *The Scientific Consensus on Climate Change: How do we know we don't we're wrong?*, in

ÉGHÁZVÁLTOZÁS: MIT IS TÖRTÉNIK RÓLUNK, GYERMEKEINK ÉS NYUGDÍJASOKNAK (Joseph F. DiMento & Pamela Doughman szerk., MIT Press, 2007).

⁸⁵ IPCC összefoglaló a politikai döntéshozók számára.

⁸⁶ Lásd Oreskes, 84. lábjegyzet. Ebben a tanulmányban a szerző azt állítja, hogy "tudományos konszenzus van az éghajlatváltozással kapcsolatban". Az 1993 és 2003 között írt több mint 900 cikket vizsgáló felmérés szerint egyik sem tagadta mind a globális felmelegedést, mind az éghajlatváltozásra gyakorolt emberi hatást. Lásd még Akimasa Sumi & Nobuo Mimura, *From climate change to global sustainability* Introduction, in CLIMATE CHANGE AND GLOBAL SUSTAINABILITY: A HOLISTIC APPROACH (Akimasa Sumi et al. eds., United Nations University Press, 2011).

⁸⁷ Lásd Richard S. Lindzen, *There is no "consensus" on global warming*, THE WALL STREET JOURNAL (2006. június), elérhető a <https://www.cpp.edu/~zywang/lindzen.pdf> címen.

⁸⁸ Lásd PATRICK J. MICHAELS, MELTDOWN: THE PREDICTABLE DISTORTION OF GLOBAL WARMING BY SCIENTISTS, POLITICIANS, AND THE MEDIA (Cato Institute, 2004).

⁸⁹ Lásd FRED S. SINGER & DENNIS T. AVERY, UNSTOPPABLE GLOBAL WARMING: EVERY YEARS 1,500 (frissítve és kiegészítve).

bővített kiadás, Rowman & Littlefield, 2007).

90 *Lásd* ROSS GELBSPAN, A HŐSÉG BEFEJEZETT: (Addison-Wesley Pub, 1997); *lásd még* Julia B. Corbett & Jessica L. Durfee JL, *Testing Public (Un)Certainty of Science: Media representations of global warming*, SCIENCE26 COMMUNICATION (129,2004).

A Föld reagáljon rájuk.⁹¹ Ezt a bizonytalansági forgatókönyvet fokozza az, amit a szakirodalom "éghajlati késleltetésnek" nevez: a tudósok becslése szerint a kibocsátások hatása csak 2550 évvel a kibocsátás után lesz teljes mértékben érezhető. Az azonban kétségtelen, hogy a bolygó felmelegszik, és hogy e jelenség következményei már most is érezhetők a világ különböző részein.⁹² Ezek közé tartozik a globális felmelegedés, az óceánok felmelegedése, a grönlandi és antarktisi jégtakaró olvadása, a gleccserek visszahúzódása, a hótakaró csökkenése az északi féltekén, a tengerszint emelkedése, a sarkvidéki tengeri jég kiterjedésének és vastagságának csökkenése, a fajok kihalása és a szélsőséges időjárási viszonyok (például hurrikánok, áradások és hőhullámok) számának növekedése.⁹³ Az Amazonas vidékén, a világ legnagyobb biodiverzitás-tároló és szén-dioxid-tároló területén az eredeti erdőterület elképesztő mértékben csökkent, és az olyan tevékenységek, mint a mezőgazdaság, az állattenyésztés, a fakitermelés és a bányászat súlyosan érintik. Valós a veszélye annak, hogy az erdő a nem túl távoli jövőben elpusztul.⁹⁴ Egyes előrejelzések szerint az éghajlatváltozás károsíthatja a globális élelmiszertermelést és vízellátást.⁹⁵

III. RÉSZ

KORUNK KIHÍVÁSAI: A JOG KORLÁTAI ÉS LEHETŐSÉGEI

I. A TECHNOLÓGIAI FORRADALOM NÉHÁNY KOCKÁZATA

"A jövőnk a technológia növekvő ereje és a bölcsesség, amellyel használjuk, közötti versenyfutás. Gondoskodjunk arról, hogy a bölcsesség győzzön".

Stephen Hawking

91 WILLIAM NORDHAUS, AZ ÉGHAJLATI KASZINÓ: KOCKÁZAT, BIZONYTALANSÁG ÉS KÖZGAZDASÁGTAN EGY MELEGEDŐ VILÁGBAN 49 (Yale University Press, 2013).

92 Például Franciaországban a Météo France szerint az átlaghőmérséklet több mint 70 városban 2° és 3° C között emelkedett. Lásd Pierre Breteau, *Comment le réchauffement climatique se ressent-ils dans votre ville?*, LE MONDE, sz8, ept. 2018.

93 Lásd James Hansen et al., *Ice melt, sea level rise and superstorms: evidence from paleoclimate data, climate modeling, and modern observations that 2° C global warming could be dangerous*, ATMOSPHERIC CHEMISTRY AND PHYSICS (37612016); lásd még NASA, *Global climate change* (2019. március), elérhető a <https://climate.nasa.gov/evidence/> oldalon.

94 WALTER VERGARA & SEBASTIAN M. SCHOLZ (EDS.), AZ AMAZON VISSZAESÉS KOCKÁZATÁNAK ÉRTÉKELÉSE (The World Bank, 2011). Lásd még *Deathwatch for the Amazon: the threat of runaway deforestation*, THE ECONOMIST, augusztus 3rd, 2019, digitális.

95 STEWART J. COHEN & MELISSA W. WADDELL, CLIMATE CHANGE IN THE 21ST CENTURY 4 (McGill-Queen's

University Press, 2009); Christopher Flavelle, *Climate change threatens the world's food supply, United Nations warns*, THE NEW YORK TIMES, Aug. 8, 2019.

A digitális forradalom és a negyedik ipari forradalmat hirdető fejlemények – az információs technológia és a biotechnológia szinergiájával együtt –hozza a modern élet csábítóit, a hosszú élettartam és a kényelem új szintjeinek ígérését. Ugyanakkor kellemetlenségeket, fenyegetéseket és valódi veszélyeket is hoznak a civilizált életre és az emberi létre, beleértve a hadviselés új taktikáit, például a kibertámadásokat.⁹⁶ A jognak olyan kihívásokkal kell szembenéznie, amelyek próbára teszik határait és lehetőségeit. Az alábbiakban ezek közül néhányra reflektálunk.

Az internet és a közösségi hálózatok például teret engedtek az olyan eltéréseknek, mint a gyűlöletbeszéd és a dezinformációs kampányok. Hogyan védjük meg a kommunikációt az álhírek és a mélyhamisítások világában, ahol hamis videók reprodukálják valódi emberek képét és hangját szokatlan és valótlan helyzetekben? A digitális médiához platformokat kínáló vállalatok érthető módon vonakodnak attól, hogy magáncenzorként működjenek. Másrészt az állami beavatkozás a szólásszabadság területén mindig kockázatos. Ilyen keretek között nincsenek teljesen hatékony vagy politikailag egyszerű jogorvoslati lehetőségek. Egy másik fontos pont a piaci dominanciával és a gazdasági és politikai hatalom néhány vállalat kezében történő koncentrációjával kapcsolatos.⁹⁷ A szabályozó hatóságok világszerte megpróbálták kezelni ezt a problémát.⁹⁸ A gazdagság, amely korábban a föld és a termelési eszközök tulajdonjogával halmozódott fel, mostanra az adatok tulajdonjogába került át. Ezért annak megfelelő szabályozása elengedhetetlen ahhoz, hogy megakadályozzuk a vagyon és a hatalom koncentrálódását egy kis elit kezében.⁹⁹ Az elosztási igazságosság területén még mindig felmerül a nagy technológiai vállalatok igazságos adóztatásának kérdése is, amelyeket gyakran vádolnak adóelkerüléssel.¹⁰⁰

⁹⁶ Arun Vishwanath, *Az internetet már most fegyverként használják. Az Irán elleni amerikai kibertámadás nem fog segíteni*, THE WASHINGTON POST, július 9, 2019.

⁹⁷ Ezzel kapcsolatban érdemes megnézni a Facebook társalapítójának nyers cikkét, amelyben védelmezi gazdasági hatalmának korlátozását, amely az Instagram és a Whatsapp ellenőrzését is magában foglalja. *Lásd* Chris Hughes, *It's time to break up Facebook*, THE NEW YORK TIMES, május. 9, 2019.

⁹⁸ Pl. Ryan Tracy, *Big techs summoned to Washington for antitrust hearing*, THE WALL STREET JOURNAL, 2019. július 9.; Richard Waters, Shannon Bond & Hannah Murphy, *Global regulators' net tightens around big tech*, FINANCIAL TIMES, június. 5, 2019.

⁹⁹ *Lásd* HARARI, *Supra* 70. lábjegyzet, 77. és 80. o.; Mathias Risse, *Human rights and artificial intelligence*, 4 PUBLICUM (1, 201811).

¹⁰⁰ *Lásd* Phillip Inman, *IMF chief joins calls for big tech companies to pay more tax*, THE GUARDIAN, 2019. március 25.; Andrew Hill, Mehreen Khan & Richard Waters, *The global hunt to tax big tech*, FINANCIAL TIMES, 20182., november; és Tom McKay, *G20 countries agree on approach to shut down big tech's tax loopholes*, GIZMODO, szeptember 7. 2019.

A technológiai fejlődés által okozott összes változás közül a magánéletet fenyegető kockázatok a társadalom és a kormányzati hatóságok egyik fő aggodalma. A magánélet lényege, hogy minden egyén életében létezik egy olyan szféra, amely védve van más személyek, vállalatok vagy az állam behatolásával szemben.¹⁰¹ A múlt század¹⁰² közepén történt kezdeti elismerésétől napjainkig a magánélethez való jog terjedelme nagymértékben változott. Napjainkban a magánélet egyik legösszetettebb dimenziója az internet és a közösségi hálózatok jelenlétében a technológia használata. Ebben a forgatókönyvben két különböző helyzetet kell figyelembe venni: (i) a felhasználó személyes azonosítása, beleértve az olyan információkat, mint a név, cím, családi állapot, foglalkozás, pénzügyi adatok, adóhatóságnak tett nyilatkozatok stb.; és (ii) az egyes személyek viselkedéséről, preferenciáiról, érdeklődési köréről és aggodalmairól az online navigáció során szerzett információk. Az internetet nagyrészt az ilyen adatok kiaknázása táplálja, és az ezek feletti ellenőrzés korunk egyik létfontosságú kérdésévé vált.

Az információkkal való visszaélések különböző epizódjai a nemzetközi, regionális és helyi kormányzati szervek reakcióit váltották ki az adatok felhasználásának és a magánélethez való jognak a fegyelmezése érdekében. A leghírhedtebb botrány márciusban robbant ki a 2018, Cambridge Analytica politikai tanácsadó céggel kapcsolatban, amely több választási kampányban is részt vett, és azzal vádolták, hogy 87 millió Facebook-felhasználó személyes adatait szerezte meg és használta fel, amelyeket egy külső kutatótól kapott, aki állítólag tudományos célokra gyűjtötte azokat.¹⁰³ Azóta az OECD felülvizsgálta adatvédelmi irányelveit, hogy alkalmazkodjon "a technológiai változásokhoz, a piacokhoz, a felhasználói magatartáshoz és a digitális identitások növekvő jelentőségéhez". Az Európai Unió közzétette a 2018. május 25-én hatályba lépett általános adatvédelmi rendeletet (GDPR), amelynek célja, hogy biztosítsa az egyes személyek szuverenitását az őket érintő adatok felett, a hozzáférés és a helyesbítés jogával, valamint a felhasználáshoz szükséges előzetes hozzájárulás követelményével. A kilencvenkilenc cikkelyt tartalmazó dokumentum a vitatott jogról is elmélkedik.

¹⁰¹ Az Egyesült Államokban a magánélet eszméje, ahogyan azt olyan ügyek, mint a Griswold kontra Connecticut, U381.S. (4791965) és a Roe kontra Wade, 410 U.S. 113 (1973) megállapítják, olyan kérdéseket érint, amelyeket más alkotmányos jogrendszerekben az egyéni szabadságjogok és az egyenlőség összefüggésében tárgyalnak.

¹⁰² E jogra először Samuel D. Warren és Louis Brandeis híres cikkében, a *The right of privacy (A magánélethez való jog)*, HARVARD L. R. (193,1890) tettek említést. A szövegben Thomas Cooley bírót idézve a szerzők a magánélethez való jogot "a békén hagyáshoz való jogként" emlegették. Az amerikai esetjogban ez csak a fent idézett Griswold kontra Connecticut ügyben hozott határozat (381 U.S. 479) kifejezett indoklásává vált. A magánélethez való jogot ma már kifejezetten elismeri az országok 181 alkotmánya. *Lásd "right of privacy"*, CONSTITUTE PROJECT, *elérhető a* [https://www.constituteproject.org/search?lang=en&key=privacy oldalon](https://www.constituteproject.org/search?lang=en&key=privacy%20oldal).

¹⁰³ Nicholas Confessore, *Cambridge Analytica and Facebook: the scandal and the fallout so far*, THE NEW YORK TIMES, Apr. 4, 2018.

elfelejtett és a verseny védelmére vonatkozó szabályok. Az Egyesült Államokban az Európai Unió lépéseit követve Kalifornia állam elfogadta a 2020. január 1-jén hatályba lépő kaliforniai adatvédelmi törvényt. Braziliában, amely a világ negyedik országa az internetfelhasználók számát tekintve, 181 millióval,¹⁰⁴ az általános adatvédelmi törvényt 2018-ban hagyták jóvá, és várhatóan 2020 augusztusában lép hatályba.

Még bonyolultabb jogi és etikai kérdéseket vet fel a biotechnológia fejlődése. Például Dolly, a juh klónozása óta az *emberi* 1996, *klónozás* világszerte heves viták tárgyát képezi jogászok, tudósok és etikusok között. Az emberi klónozást tiltó nemzetközi egyezmény kidolgozására irányuló különböző erőfeszítések ellenére sem sikerült konszenzusra jutni. Az ENSZ elfogadott egy *kétértelmű*¹⁰⁵ nyilatkozatot, amely tiltja a klónozást, "amennyiben az összeegyeztethetetlen az emberi méltósággal és az emberi élet védelmével".¹⁰⁶ A nyilatkozat nem kötelező érvényű. A világ legtöbb országa azonban kifejezetten tiltja a reprodukív klónozást, bár egyesek terápiás célokra engedélyezik.¹⁰⁷ Az emberi szervekkel való kereskedelmet is hagyományosan szinte minden országban tiltják, bár a szervkereskedelem a világ számos részén komoly problémát jelent.¹⁰⁸ Ezt a témát hamarosan befolyásolni fogják a regeneratív orvoslás fejlődése és az emberi szövetek laboratóriumokban történő előállításának lehetősége.¹⁰⁹

Különösen kényes a *géntechnológia* témája, amely kifejezés egy adott szervezet génjeinek manipulálására vagy módosítására szolgáló különböző módszereket azonosít.

¹⁰⁴ Léo Rodrigues, *Number of Internet users grows million10 in a year in Brazil*, AGÊNCIA BRASIL (201820.. december), *elérhető a* <http://agenciabrasil.ebc.com.br/economia/noticia/2018-12/numero-de-usternarios-de-internet-cresce-10-milhoes-em-um-ano-no-no-brasil>. Brazília csak Kína, India és az Egyesült Államok mögött áll.

¹⁰⁵ Lásd Adèle Langlois, *The global governance of human cloning: the case of UNESCO* PALGRAVE3 COMMUNICATIONS (170192017), *elérhető a* <https://www.nature.com/articles/palcomms201719> oldalon.

¹⁰⁶ ENSZ. A *Közgyűlés 84-34-37 arányban elfogadta az ENSZ nyilatkozatát az emberi klónozásról*, SAJTÓKÖZLEMÉNY (20058., március), *elérhető a* <https://www.un.org/press/en/2005/ga10333.doc.htm> honlapon.

¹⁰⁷ A kétféle klónozás közötti különbségről: "A reprodukív klónozás során olyan állapot hoznak létre, amely genetikailag azonos a donorállattal, szomatikus sejtmag-átvitel útján. A reprodukív klónozás során az újonnan létrehozott embriót visszahelyezik a méh környezetébe, ahol beágyazódhat és fejlődhet. ... A terápiás klónozás során az embriót hasonló módon hozzák létre, de a keletkező "klónozott" sejtek egy laboratóriumi edényben maradnak; nem ültetik be őket a nőstény méhébe." *Lásd: What is the difference between reproductive and therapeutic cloning?*, NEW YORK STATE STEM CELL SCIENCE (201911., július), *elérhető: https://stemcell.ny.gov/faqs/what-difference-between-reproductive-and-therapeutic-cloning*.

¹⁰⁸ "Organ trade", WIKIPEDIA (201824., július), *elérhető a* https://en.wikipedia.org/wiki/Organ_trade honlapon; *lásd még: "Organ trade"*, WIKIPEDIA (2018. július), *elérhető a* https://en.wikipedia.org/wiki/Organ_trade honlapon.

Greg Moorlock, *Bepillantás az illegális szervkereskedelem sötét világába*, INDEPENDENT, július 24,2018.

¹⁰⁹ A *Nature Research* honlap szerint a *regeneratív orvoslás* "az orvostudomány azon ága, amely olyan módszereket fejleszt ki, amelyekkel a sérült vagy beteg sejtek, szervek vagy szövetek újranolesztését, javítását vagy pótlását lehet elérni. A regeneratív orvoslás magában foglalja a terápiai összegek előállítását és felhasználását, a szövetmérnökséget és a mesterséges szervek előállítását".

annak javítása vagy új szervezetek létrehozása érdekében. A biotechnológiának itt megvan a lehetősége arra, hogy átformálja az életet és megváltoztassa az emberek természetét, ami természetesen kihat az emberek etikai értékeire és vallási meggyőződésére.¹¹⁰ Vannak, akik azt jósolják, hogy maga a *homo sapiens*, alapvető tulajdonságaival együtt, el fog tűnni.¹¹¹ A tudósok általában szkeptikusak a géntechnológia alkalmazását tiltó törvények hatékonyságát illetően, nem azért, mert feltétlenül pozitív dolognak tartják, hanem mert úgy vélik, hogy lehetetlen elkerülni. Először is, nyilvánvalóan vonzó a felhasználása olyan betegségek kezelésére, amelyek a génmutációk kijavításával gyógyíthatók. Ezen kívül, és sokkal veszélyesebb módon, az emberi tulajdonságok, például a memória mérete, a betegségekkel szembeni ellenálló képesség és az élet hossza javításának kísértése.¹¹² Ennek következménye lehet a biotechnológia és az algoritmusok által felhatalmazott szuperemberek megjelenése, akik egy elitet alkotnának, annak minden kockázatával együtt, hogy ez növeli az egyenlőtlenséget és elnyomást gyakorol a többi ember felett.¹¹³

Végül a mesterséges intelligenciáról, ahol az áttörések lehetővé teszik a tipikusan emberi döntéshozatali tevékenységek és képességek átadását az adatokkal, statisztikákkal és információkkal táplált gépeknek. A jelenlegi szakaszban a gépeknek nincsenek saját elképzeléseik, és nem képesek eldönteni, hogy mi a helyes és mi a helytelen.¹¹⁴ Vagyis: a mesterséges intelligencia teljes mértékben az őt tápláló emberi intelligenciától függ, beleértve az etikai értékeket is. A mesterséges intelligencia haszna mérhetetlen, és a finom műtétet nagyobb pontossággal végző robotoktól kezdve az autonóm autókig terjed, amelyek sokkal kevesebb balesetet okoznak, mint az emberek által vezetett autók. A kockázatok is nagyok, némelyik azonnali, mások hosszú távúak. Az aktuális veszélyek között szerepel egyrészt a munkahelyek elvesztése azáltal, hogy az emberi munkaerőt gépekkel helyettesítik,¹¹⁵ valamint azoknak a társadalmi kirekesztése, akik már nem tudnak alkalmazkodni az emberi munkaerőhöz.

¹¹⁰ Siddhartha Mukherjee szerint a genetikai beavatkozás erkölcsi határait három implicit elv vezérelte: a betegség kialakulásának rendkívül nagy valószínűsége; a betegség által okozott rendkívüli szenvedés vagy a "normális élettel" való összeegyeztethetlenség; valamint a társadalmi és orvosi konszenzus, illetve a választás szabadsága. MUKHERJEE, *Supra* note, 52,458-459. o.

¹¹¹ HARARI, 70. lábjegyzet, 121-22. o.

¹¹² HAWKING, 46. lábjegyzet, at 81,195.

¹¹³ HARARI, *Supra* note at 70,75.

¹¹⁴ Patrick Henry Winston, *Mesterséges intelligencia demystified* (2kiadatlan, 201830., szeptemberi tervezet): "Ők (a programok) nem úgy érzékelnek, mint mi, és nem úgy gondolkodnak, mint mi, sőt, egyáltalán nem is gondolkodnak." A kérdéssel kapcsolatos eltérő álláspontot lásd: JERRY KAPLAN, ARTIFICIAL INTELLIGENCE: AMIT MINDENKINEK TUDNIA KELL 69-88

(Oxford University Press, 2016).

¹¹⁵ A számítógépesítés foglalkoztatásra gyakorolt hatásáról szóló részletes tanulmányt lásd Carl Benedikt Frey & Michael A. Osborne, *The future of employment: how susceptible are Jobs to computerisation?* OXFORD MARTIN SCHOOL

a piac új igényei.¹¹⁶ Másodszor, egy olyan világban, ahol a mesterséges intelligenciát már világszerte különböző bíróságok használják, féltő, hogy az előítéleteket és diszkriminációkat erősítheti, mivel a számítógépeket a társadalomban uralkodó értékekkel, érzésekkel és benyomásokkal táplálják.¹¹⁷

A mesterséges intelligencia lelkesedést, szkepticizmust és óvatosságot vált ki.¹¹⁸ Nem hagyva figyelmen kívül a balesetek, a szegénység és a betegségek csökkentésében rejlő lehetőségeket, nem szabad figyelmen kívül hagynunk néhány hosszú távú veszélyt. Az egyik ilyen veszély magát a liberális demokráciát érinti, amely az egyéni szabadságon és az akarat autonómiáján alapul. Valójában, amint az egyén életének (vagy a társadalom egészének) főbb döntéseit hatékonyabban egy külső, heteronóm akarat hozza meg, a szabad akarat - a liberalizmus egyik alappillére - veszélybe kerül.¹¹⁹ Emellett figyelembe kell venni azt a veszélyt is, hogy a jövőben a számítógépek hatékonyan fejleszthetik saját intelligenciájukat - ami Stephen Hawking szerint "az emberi történelem legnagyobb eseménye" lenne -, hogy autonóm akaráttal rendelkezzenek, és kikerüljenek az emberi ellenőrzés alól.¹²⁰ Ez a félelem egy sci-fi film cselekményéhez hasonlít, de a figyelmeztetés világhírű tudósoktól származik. Alapvetően minden azon fog eldőlni, hogy ki fog kit irányítani.¹²¹ 2017-ben különböző területek kutatói - tudósok, közgazdászok, filozófusok és jogászok - az Élet Jövője Intézet égisze alatt összefogtak, és megfogalmazták az Asilomar AI Principles (Asilomari AI-elvek) című dokumentumot, amelynek célja, hogy a mesterséges intelligencia fejlődése hozzájáruljon az emberiség hasznához és közjójához. Az alapelvek olyan értékeket és etikai szempontokat tartalmaznak, mint az emberi méltóság, az egyéni jogok

(17,2013.szeptember),

elérhető a

https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf

¹¹⁶ Risse, *Supra* note at99, Ahogy 2.HARARI megjegyzi, *Supra* note at 70,8-9, a dolgozó tömegek, akik egykor a kizsákmányolástól félték, most a jelentéktelenségtől félnek.

¹¹⁷ Lásd Risse, *Supra* note at99, Lásd 10.még Steve Lohr, *How do you govern machines that can learn? Policymakers are trying to figure that out of that*, NEW YORK TIMES, Jan. 20,2019.

¹¹⁸ MAX TEGMARK, *ÉLET 3.0: (Vintage, 2017)*, a vezető AI-kutatókat három különböző gondolkodási irányzatba sorolja: *digitális utópisták* (a digitális élet a kozmikus evolúció természetes útja, és a digitális elméket szabadon kell hagynunk, nem szabad megpróbálni korlátozni őket); *technoszkeptikusok* (a mesterséges általános intelligencia kifejlesztése olyan nehéz, hogy több száz éven belül nem fog megtörténni, így nincs okunk most aggódni miatta); és a *hasznos AI mozgalom* (amelynek célja a hasznos mesterséges intelligencia létrehozása, nem pedig egy irány és értékek nélküli mesterséges intelligencia).

¹¹⁹ HARARI, 70,55-56. o.

¹²⁰ Ez az, amit "szingularitásnak" neveznek: az az elképzelés, hogy egy bizonyos ponton a gépek intelligensek lesznek, önfejlődővé válnak, és kikerülnek az emberi irányítás alól. *Lásd* KAPLAN, *Supra* note at 114,138.

¹²¹ HAWKING, *fenti* 46,184-186. o.

és szabadságjogok, a kulturális sokszínűség, a magánélet védelme, a jólét mindenki számára, a felelősség és az igazságszolgáltatás átláthatósága.¹²²

II. A DEMOKRÁCIA ÉS BELSŐ ELLENSÉGEI

"A demokrácia az ígéretről, a csalódásról és a csalódás kezeléséről szól".

Stephen Holmes¹²³

Mint említettük, a kortárs demokráciáknak olyan problémákkal kell szembenéznük, amelyek különböző okokra vezethetők vissza, és amelyek a technológiai újításokból, a társadalmi átalakulásokból és az emberek életmódjának változásaiból erednek. A három kormányzati ág olyan kérdésekkel és érzésekkel szembesül, mint a bizalmatlanság, a diszfunkcionalitás és a hatékonyság hiánya. Az alábbiakban három olyan tényezőre reflektálunk röviden, amelyek kihívást jelentenek a kortárs demokráciák számára: a polgárok csökkenő támogatottsága, az egyenlőtlenség és a korrupció. Az első két tényező globális, és még a legfejlettebb nemzeteket is érinti. A harmadik, bár globális szinten különböző mértékben van jelen, drámai oka a feltörekvő országok elmaradottságának, Latin-Amerikától Ázsiáig, Afrikától a közép- és kelet-európai országokig.

Ami a demokrácia támogatottságának csökkenését illeti, a világ különböző részein végzett kutatások kimutatták, hogy a népszuverenitáson alapuló kormányok presztízsveszteséget szenvedtek el.¹²⁴ A demokrácia fényesebb napokat élt. A közjognak - mind az alkotmányos, mind a közigazgatási jognak - némi energiát kell fektetnie egy olyan intézményi konstrukció keresésébe, amely képes a demokratikus intézmények újjáélesztésére és a polgárok mozgósítására, hogy megújítsák hitüket az 1689-es angol forradalom idején kialakult és a huszadik-huszonegyedik század fordulóján virágkorát élő eszmékben: a jogállamiságban, a többségi uralomban, a hatalom korlátozásában, az alapvető jogok tiszteletben tartásában és a szabad vállalkozásban. Az ilyen újítások közé tartozik az új szemlélet

¹²² TEGMARK, *fenti* megjegyzés, 118,329-331. o.

¹²³

on"Howdemocraciesdie

(Hogyan halnak meg a demokráciák(200912.),

<https://www.youtube.com/watch?v=nHr6Mcqq-Ek>.

Talk on Youtube

elérhető a következő címen

¹²⁴ *Lásd* Roberto Stefan Foa & Yascha Mounk, *The democratic disconnect*, JOURNAL27 OF DEMOCRACY

(5,20168): "Csak minden harmadik holland millenniumi (1980 óta születettek) számára maximálisan fontos, hogy demokráciában éljen; az Egyesült Államokban ez a szám valamivel alacsonyabb, 30 százalék körüli." A Latinobarómetro felméréséből kiderül, hogy a demokrácia támogatottsága Latin-Amerikában 48%-ra csökkent a 2018. maximális támogatottság 63% volt a *Lásd* 1997.LATINOBARÓMETRO (2018), *elérhető a* <http://www.latinobarometro.org/lat.jsp> oldalon.

a hatalommegosztási doktrínában - amelyet a középkor utáni és az ipari forradalom előtti világra terveztek - a politikai képviseleti formák mélyreható felülvizsgálatát és hatékonyabb kormányzási mechanizmusok kidolgozását, nemcsak a végrehajtó, hanem a törvényhozó és a bírói hatalomban is.

Az internet-hozzáférés elterjedése egy bizonyos ponton a politikai részvétel, a jobb kormányzás és általában a politikai szereplők nagyobb elszámoltathatóságának elvárását váltotta ki. Sokan úgy képzelték, hogy a számítógépek által összekapcsolt világban lehetséges lesz egy olyan átfogó digitális nyilvánosság létrehozása, amely képes lesz elősegíteni a deliberatív demokrácia gyakorlását, amely a szabad és egyenrangú egyének közötti széles körű nyilvános vitán alapul, ahol az érvek bemutatására kerül sor, és a legjobb érv győzedelmeskedik.¹²⁵ A való életben azonban bizonyos fokú csalódást okoztak ezek a nagy elvárások: az internet eddig nem ösztönözte a racionális párbeszédet a közös érdekű kérdésekről, hanem éppen ellenkezőleg, utat engedett a *törzsizmusnak* nevezett jelenségnek, amelynek során a homogén - és gyakran radikális - véleményekkel rendelkező emberek csak egymás között beszélnek.¹²⁶ Nem szabad megfelelkezünk a dezinformációs kampányokról, az álhírek szándékos terjesztéséről, valamint a gyűlöletbeszédekről sem. Nem szabad azonban általánosítani az internetnek ezt a felfogását, mint olyan térnek, ahol elkerülhetetlenül kialakul a konstruktív interakcióra képtelen csoportok polarizációja. Nemcsak, hogy lehet hinni a nagyobb racionalitás és tolerancia felé vezető fokozatos civilizációs fejlődésben, de már vannak pozitív tapasztalatok is, mint például a digitális alkotóelemek

¹²⁵ *A deliberatív demokrácia* egy olyan gyűjtőfogalom, amely számtalan változatot foglal magában. A témáról lásd különösen JURGEN HABERMAS, BETWEEN FACTS AND NORMS: HOZZÁJÁRULÁSOK A JOG DISKURZUSELMÉLETÉHEZ

AND DEMOCRACY (The MIT Press, 1998). Más megközelítésekhez lásd Joshua Cohen, *Deliberation and democratic legitimacy* 67-91, in DELIBERATIVE DEMOCRACY: ESSAYS ON REASONS AND POLITICS (James Bohman & William Rehg szerk., The MIT Press, 1997); Philip Pettit, *Deliberative democracy and the discursive dilemma* 138-162, in DEBATING DELIBERATIVE DEMOCRACY (James Fishkin & Peter Laslett szerk., Blackwell, 2003); A. GUTMANN & D. THOMPSON, WHY DELIBERATIVE DEMOCRACY? 125-138 (Princeton University Press, 2004); Bruce Ackerman & James S. Fishkin, *Deliberation Day*, 10 THE JOURNAL OF POLITICAL PHILOSOPHY 129 (2002); Jane Mansbridge, *Deliberative democracy or democratic deliberation?*, in DELIBERÁCIÓ, RÉSZVÉTEL ÉS DEMOKRÁCIA: KORMÁNYZHATNAK A NÉPEK? (Shawn W. Rosenberg szerk., Palgrave Macmillan, 2003).

¹²⁶ A "csoportok polarizációjáról" és a "deliberációs enklávék" kialakulásáról lásd Cass Sunstein alábbi írásait: *The law of group polarization*, 10 THE JOURNAL OF POLITICAL PHILOSOPHY 175, 177 (2002); *Neither Hayek nor Habermas*, 134 PUBLIC CHOICE 87 (2008); *The daily we*, BOSTON REVIEW, (2001 nyár). Lásd még Holmes, *supra* note, 64,401. o.: "A médiaplatformok rendkívüli elszaporodása azonban napjainkban a médiapluralizmus torz karikatúráját hozta létre, amely a politikai teret egymástól elzárt ideológiai erődökre töredezi, amelyek

között nem lehetséges komoly kommunikáció".

Chile¹²⁷ és Izland folyamatai,¹²⁸ a digitális kormányzás gyakorlata Észtországban,¹²⁹ vagy a részvételen alapuló költségvetés-tervezés többek között Berlin, Lisszabon és Porto Alegre városában.¹³⁰ Összefoglalva, az a tény, hogy az internetnek - általánosabb értékelés szerint - még nem sikerült a társadalmi részvételt minőségi döntéshozatalsá alakítani - és ezáltal a demokratikus célokat előmozdítani -, nem indokolja, hogy lemondjunk az általa kínált konstruktív lehetőségekről.¹³¹

Az egyenlőtlenség viszont korunk drámai szimbóluma, a civilizációs folyamat befejezetlen programja. Az egyenlőtlenség, amely megérdemli a megbélyegzést, nem az, amely a tehetséget, a tudást vagy a kemény munkát részesíti előnyben. Itt olyan állapot áll a középpontban, amely reprodukálja a társadalmi kirekesztést, és sokak számára megtagadja az oktatáshoz, az alapvető egészségügyi ellátáshoz és a méltóságteljes életet és az állampolgárság teljes körű gyakorlását biztosító minimális egzisztenciális feltételekhez való hozzáférést. Az ellenség az egyenlőtlenség, amely megerősíti és újratermeli a szegénység helyzetét, mint például az adórendszerek, amelyek a vagyont koncentrálnak, ahelyett, hogy újraelosztanák, valamint az olyan közpolitikák, amelyek a társadalom domináns szektorainak kedveznek. A demokrácia eszméje az önrendelkezés közös projektjeként jelenik meg, amelyben mindenkinek részt kell vennie és éreznie kell a hovatartozását. Ha az emberek kirekesztettnek érzik magukat, elhagyják a projektet. Ezt számos közvélemény-kutatás kimutatta. Igaz, hogy a huszonegyedik század elején a világ lényegesen egyenlőbb, ha a huszadik század elejéhez hasonlítjuk. A globalizációnak és a technológiai fejlődésnek a világ szegénységére gyakorolt pozitív hatása ellenére azonban az adatok azt mutatják, hogy különösen azóta, hogy

¹²⁷ A chilei alkotmányozó folyamat megfigyelőközpontja. *An Assessment of the Chilean Constituent Process*, FORD FOUNDATION 19-32 (2018), elérhető a <http://redconstituyente.cl/wp-content/uploads/2018/04/An-assessment-of-the-Chilean-constituent-process-web.pdf> oldalon.

¹²⁸ Helene Landemore, *Inclusive Constitution-Making: the Icelandic experiment*, 23 THE JOURNAL OF POLITICAL PHILOSOPHY (1662015).

¹²⁹ Hille Hinsbert et al., *E-Participation Policy in Estonia* 17-29, in CITIZEN CENTRIC E-PARTICIPATION: A TRILATERAL COLLABORATION FOR DEMOCRATIC INNOVATION, (Joachim Astrom et al. eds., Praxis Policy Center, 2013), elérhető a <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:638808/FULLTEXT01.pdf> oldalon.

¹³⁰ ANJA ROCKE, AZ ÁLLAMPOLGÁRI RÉSZVÉTEL ALAKÍTÁSA: A RÉSZVÉTELI KÖLTSÉGVETÉS FRANCIAORSZÁGBAN, NÉMETORSZÁGBAN ÉS AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁGBAN. UNITED KINGDOM (Palgrave Macmillan, 2014); Giovanni Allegretti et al., *To transform the territory promoting citizenship: methodology of evolution in the participative budgets of Lisbon and Cascais* 148, REPOSITÓRIO DO CONHECIMENTO DO IPEA (2016), elérhető: <http://repositorio.ipea.gov.br/handle/11058/6858>; Prefeitura de Porto Alegre, *Orçamento Participativo, anos25* (2014), elérhető:

http://www2.portoalegre.rs.gov.br/smgl/default.php?p_secao=86.

¹³¹ Erről a témáról lásd Vanessa Wendhausen Cavllazzi, *Deliberatív demokrácia: a digitális társadalmi tanácskozás és a szociális jogok megvalósítására vonatkozó költségvetési döntések demokratikus legitimitása*, a Centro Universitário de Brasília -UnICEUB számára benyújtott mesterdiplomamunka2019., az én felügyeletemmel.

1980, a jövedelemkoncentráció növekedett, mind az országok között, mind az országokon belül.¹³²

Az angol nyelvű változat 2014-es megjelenése óta nagy sikerű könyvében Thomas Piketty azt igyekezett bizonyítani, hogy az egyenlőtlenség nem véletlen, hanem a kapitalista termelési mód sajátossága, amelyet csak állami beavatkozással lehet megfékezni.¹³³ A könyvben felismeri, hogy a szabadpiaci társadalmakban a tudás ösztönzése és az egyéni felhatalmazás nagyobb egyenlőséget tesz lehetővé. Ennek ellenére rámutat arra, amit a kapitalizmus központi ellentmondásának és nem piaci tökéletlenségnek nevez: arra a tényre, hogy a tőke (nyereség, osztalék, kamat, bérleti díj) átlagos megtérülési rátája a történelem nagy részében magasabb, mint a növekedés mértéke. Ez azt jelenti, hogy a múltban felhalmozott vagyon gyorsabban nő, mint a termelékenység és a bérek. Ebben a légkörben a vállalkozók renitensekké válnak, és uralják azokat, akik csak munkaerővel rendelkeznek.¹³⁴ Szerinte ez a "patrimoniális kapitalizmushoz" való visszatérést jelenti, amelyben a gazdaság nagy részét az örökölt vagyon uralja, vagy ahogy Paul Krugman írta, "a bölcső többet számít, mint az erőfeszítés és a tehetség".¹³⁵ Bár a jelentős adatokon alapuló diagnózis sokak lelkes támogatását élvezte.¹³⁶ a Piketty által javasolt megoldás - a tőkére évente akár 2 százalékos adó kivetése - sok kritikát váltott ki.¹³⁷ Más szerzők a szegénység és az egyenlőtlenség elleni hatékonyabb gyógymódként a szociális kiadásokat, például az oktatást és az egészségügyet, valamint az egyetemes alapjövedelem-programokat szorgalmazzák.¹³⁸

¹³² Rupert Neate, *Richest 1% owns half the world's wealth, study finds*, THE GUARDIAN, 2017. nov. 14. Az információ a Credit Suisse bank által készített Global Wealth Report című jelentésből származik, és a 2017-es évre vonatkozik. A 2018-as Global Wealth Reportban a kép nem változott. Még megdöbbentőbb: a világ 62 leggazdagabb embere együttesen annyit ért, mint a legszegényebb 3,6 milliárd ember. Lásd: HARARI, *supra* 17. lábjegyzet, a következő címen. 352. Ezeket az adatokat azonban nem lehet teljes mértékben általánosítani. Lásd Joe Hasell, *Is income inequality rising around the world?*, OUR WORLD IN DATA, 2018. november 19: "Tévedés azt gondolni, hogy az egyenlőtlenség mindenhol nő. Az elmúlt 25 évben az egyenlőtlenség sok országban nőtt, sok más országban pedig csökkent. Ezt fontos tudni. Ez azt mutatja, hogy az egyenlőtlenség növekedése nem mindenütt jelen van, és nem is elkerülhetetlen a globalizációval szemben, és azt sugallja, hogy az egyes országok szintjén a politika és a szakpolitika változtathat a helyzeten."

¹³³ THOMAS PIKETTY, *CAPITAL IN THE TWENTY FIRST CENTURY* (1Belknap, 2014).

¹³⁴ *Id.* 571-573.25,

¹³⁵ Paul Krugman, *Wealthofwork*, THE NEW YORK TIMES, március, 23,2014,
<https://www.nytimes.com/2014/03/24/opinion/krugman-wealth-over-work.html>.

¹³⁶ Ryan Cooper, *Why everyone is talking about Thomas Piketty's Capital in the twenty-first century*, THE WEEK (2014. március 25.), *elérhető a* <https://theweek.com/articles/448863/why-everyone-talking-about-thomas-piketys-capital-twentyfirst-century>.

¹³⁷ Pl. Daron Acemoglu & James A. Robinson, *The rise and decline of general laws of capitalism*, 29 JOURNAL OF ECONOMIC PERSPECTIVES (32015).

¹³⁸ Lásd PINKER, *Supra* 16. lábjegyzet, 108-110, 119; BRUCE ACKERMAN et al., REDESIGNING REDISTRIBUTION: Elektronikusán elérhető a következő címen:
<https://ssrn.com/abstract=3458702>

BASIC INCOME AND STAKEHOLDERS GRANTS AS CORNERSTONES FOR AN EGALITARIAN CAPITALISM (Verso, 2006).

A

Az egyetemes alapjövedelem gondolata nem mentes a vitáktól. *Lásd: OECD, Basic income as a policy option:*

35

Végül a *korruptió* különböző természetű következményekkel jár, amelyek mindegyike képes veszélyeztetni a demokrácia értékeit, aláásva annak hitelességét a polgárok körében. Nem véletlen, hogy a történelem során számtalan *államcsínyt* és alkotmányos rendszer megdöntését hajtották végre a korruptió elleni küzdelem nevében vagy ürügyén. A korruptciónak gazdasági, társadalmi és erkölcsi költségei vannak. A gazdasági költségeket nem könnyű pontosan mérni, mivel azok az erőforrásokkal való visszaélésekben, és ami még súlyosabb, a személyes vagy magánérdekek kielégítése érdekében hozott helytelen és nem hatékony döntésekben jelentkeznek.¹³⁹ A társadalmi költségek is láthatóak: a fáraó és szükségtelen projektekre átirányított vagy elkülönített pénzeszközök hiányoznak az egészségügyből, az oktatásból, az utak helyreállításából vagy a városi mobilitás javításából. Az erkölcsi költségek óriásiak és visszafordíthatatlanok: a korruptió a zsarolás, a kenőpénz és az általános becsstelenség kultúráját teremti meg, amely aláássa a társadalom önbecsülését, és minden szinten ösztönzi a deviáns viselkedést.

A világ számos országa, beleértve a legfejlettebbeket is, történelme során valamikor szembesült a korruptió ördögi körével.¹⁴⁰ Ezen a területen a jog és a bíróságok szerepe meghatározó. Érdekes módon, bár a probléma egyidős az emberiséggel, a korruptiót csak a múlt század utolsó évtizedeiben kezdték komoly problémaként kezelni. A nemzetközi jogban 1997. december 17-én fogadták el Párizsban a¹⁴¹ nemzetközi üzleti ügyletek során a külföldi köztisztviselők megvesztegetése elleni küzdelemről szóló egyezményt (OECD megvesztegetés elleni egyezmény). Nem sokkal később, novemberben New Yorkban elfogadták az 15,2000, ENSZ nemzetközi szervezett bűnözés elleni egyezményét, amely a korruptió és a pénzmosás kriminalizálására vonatkozó konkrét szabályokat tartalmaz. Végül novemberben elfogadták az 15,2003, ENSZ korruptió elleni egyezményét, amely részletes rendelkezéseket és átfogó intézkedéseket tartalmaz a probléma kezelésére. Hazai szinten az integritásra való törekvés

technikai háttéranyag, amely a költségeket és az elosztási következményeket szemlélteti a kiválasztott országok esetében (2017. május), elérhető a <https://www.oecd.org/els/soc/Basic-Income-Policy-Option-2017-Background-Technical-Note.pdf> honlapon. Az elképzelés heves ellenvéleményét lásd Daron Acemoglu, *Why universal basic income is a bad idea*, PROJECT SYNDICATE (2019. június 7.), elérhető a <https://www.project-syndicate.org/commentary/why-universal-basic-income-is-a-bad-idea-by-daron-acemoglu-2019-06> oldalon.

¹³⁹ Erről lásd Maria Cristina Pinotti, *Korruptió és gazdasági stagnálás: Brazília és Olaszország*, in KORRUPCIÓN: AUTÓMOSÁS ÉS TISZTA KEZEK (Cristina Pinotti szerk., Portfolio-Penguin, 2019).

¹⁴⁰ A téma egyik legteljesebb tanulmánya a SUSAN ROSE-ACKERMAN & BONNIE J. PALIFKA, *CORRUPTION AND GOVERNMENT: CAUSES, CONSEQUENCES, AND REFORM* (Cambridge University Press, 2d ed. 2016).

¹⁴¹ Az egyezmény preambuluma szerint a korruptió "komoly erkölcsi és politikai aggályokat vet fel, aláássa a jó kormányzást és a gazdasági fejlődést, és torzítja a nemzetközi versenyfeltételeket".

és a korrupció elleni küzdelem mérföldköve az Egyesült Államokban 1977-ben hatályba lépett külföldi korrupciós gyakorlatokról szóló törvény (FCPA). Az Egyesült Királyságban az FCPA-t követve a 2010. évi brit vesztegetési törvény (UK Bribery Act —UKBA) bűncselekménynek minősítette a köztisztviselőknek vagy köztisztviselőktől történő vesztegetés kifizetését vagy elfogadását. Számos európai országban, például Németországban, Portugáliában és Spanyolországban törvények vagy jogi rendelkezések írják elő megfelelési szabályokat. Brazíliában a köztisztviselők drámai korrupciós botrányai közepette számos korrupcióellenes jogszabályi újítást fogadtak el.

Az utóbbi időben a bírák és a bíróságok több országban súlyos bűncselekményként kezelik a fehérgalléros bűncselekményeket és a korrupciót, és megfelelően büntetik azokat. A legtöbb feltörekvő országban a nyersanyag-kitermelő elitek úgy védtek magukat, hogy olyan törvényeket hoztak, amelyek minimalizálták a tagjaik által elkövethető bűncselekményeket, emellett magát az igazságszolgáltatást is maguk mellé állították.¹⁴² A megvesztegetés büntetését szigorító, a pénzmosás ellen küzdő, a bejelentéseket szabályozó, a választások finanszírozására vonatkozó szabályozást szigorító és a megfelelésre vonatkozó szigorúbb szabályokat előíró törvények kezdenek elszaporodni azokban az országokban, amelyeket a közelmúltig a korrupció sújtott.

Mint látható, a demokrácia hanyatlásának globális jelensége, amely a tekintélyelvű és populista vezetők felemelkedésével jár, számos közvetlen és közvetett okból ered, többek között a polgárok bizalmának elvesztése, a tartós egyenlőtlenség és a korrupció¹⁴³ magas szintű megítélése miatt. A jog önmagában nem képes hatékony válaszokat adni e problémák megoldására. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az illiberális fenyegetésekkel szemben nincs mit tenni. Az alkotmánybíróságok például fontos vétőszerepet játszhatnak, megakadályozva a jogok és szabadságok ésszerűtlen korlátozására, a jogállamiság gyengítésére és a hatalom koncentrálására irányuló kísérleteket. Ezen túlmenően a jogrendszer a politikai pártokat és intézményeket érzékenyebbé teheti a polgárok követeléseire. Ehhez elsősorban a választási rendszereket kell felülvizsgálni, hogy befogadóbbá és reprezentatívabbá váljanak. Másodsorban, a közvetlen demokratikus részvétel mechanizmusait kell

¹⁴² Ennek emblematikus példája a brazil törvény, amely előírja, hogy az adócsalásért járó büntetés megszűnik, ha az adót befizetik, még akkor is, ha ez egy jogerős büntetőítélet után történik. Elmondható: az adóelkerülés alacsony kockázatú fogadás.

¹⁴³ A Korrupció Érzékelési Index a Transparency International, egy berlini székhelyű nem kormányzati szervezet által 1995 óta számított, a közszférában tapasztalható korrupciót mérő mutató. A legjobb helyen Dánia 2018, állt, az Egyesült Királyság és Németország holtversenyben a 11., az Egyesült Államok a 22., Argentína a 85., Brazília pedig a 105. helyen.

az információs és kommunikációs technológiák (IKT-k) felhasználásával fejlesztették ki, megnyitva az utat az e-demokrácia előtt.¹⁴⁴

Az egyenlőtlenségek tekintetében – amelyekhez az erőszak problémája szorosan kapcsolódik – a jogrendszer több szerepet is játszhat. Fontos intézkedés a kisebbségek (és általában véve a szegények) oktatáshoz és a munkaerőpiachoz való hozzáféréseinek javítását célzó pozitív diszkriminációs politikák létrehozása és megerősítése. Emellett a jog megoldásokat kínálhat a közkiadások minőségének és átláthatóságának javítására, a civil társadalom által végzett monitoring és ellenőrzési eszközök révén. Egy másik megoldás az adórendszer javítása, kevésbé regresszívvé téve azt, csökkentve a fogyasztás megadóztatásának sok országban tapasztalható súlyát, másrészt növelve a vagyon- és jövedelemadó arányát. Ami a korrupciót illeti, a komoly és hatékony bűnüldözés kétségtelenül nagyon fontos. Ugyanakkor a megelőző biztosítékokba is be kell fektetni, integritási programok elfogadásával a köz- és magánvállalkozások irányításában, valamint a pártatlanság, semlegesség és átláthatóság kötelezettségeinek előírásával.

III. A GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS ELLENI ERŐFESZÍTÉSEK

"A kétségbeesést tudom kezelni. Ami megrémít, az a remény".

Millôr Fernandes

Mint korábban említettük, az éghajlatváltozás komoly és valós probléma, amelynek kialakulásáért elsősorban az emberi tevékenység a felelős. A globális felmelegedés fő oka az üvegházhatású gázok, különösen a szén-dioxid (CO₂) kibocsátása, amely a fosszilis tüzelőanyagokból származó energia termeléséből és felhasználásából, valamint a talajhasználat módjából ered. Analitikusabb megközelítésben ez az iparral, a közlekedéssel, a mezőgazdasággal, a földműveléssel, az erdőirtással és a hulladékgazdálkodással kapcsolatos tevékenységek összességét jelenti, hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

¹⁴⁴ E tekintetben már létezik néhány innovatív ötlet, mint például a *deliberatív közvélemény-kutatás*, a *crowdsourcing* és a *miniközösségek*. Lásd James S. Fishkin, *Consulting the public through deliberative polling*, 22 JOURNAL OF POLICY ANALYSIS AND MANAGEMENT 128 (2003). Equal Citizens, *On Iceland's crowdsourced constitution*, MEDIUM (2016. május), *elérhető*: <https://medium.com/equal-citizens/on-icelands-crowdsourced-constitution-ad99aae75fce>. Archon Fung, *Miniközösségek: intézmények kialakítása a hatékony mérlegelés és elszámoltathatóság érdekében*, in ACCOUNTABILITY THROUGH PUBLIC OPINION 183-202 (Sina Odugbemi & Taeku Lee szerk., Világbank, 2011. május).

releváns. A jelenség globális, és e gázok kibocsátása az egész légkört érinti, függetlenül attól, hogy milyen földrajzi területen történik. Ezért a globális felmelegedésre globális, regionális, nemzeti és helyi szinten kell megoldásokat keresni. Emellett nemcsak a nemzetközi szervezetek és kormányok elkötelezettségére van szükség, hanem az egyének és a vállalatok lelkiismeretességére is. Ami az egyéni és vállalati viselkedést illeti, számtalan ajánlás létezik a környezettudósok, szervezetek és szervezetek részéről, amelyek a vízpazarlás elkerülésétől kezdve a faültetésen, a megújuló energiaforrások (például a nap- és szélenergia) használatán, a kevesebb energiát fogyasztó LED-izzók használatán át az olyan készülékek, mint a hűtőszekrények, légkondicionálók vagy mosógépek "energiatakarékos" választásáig, valamint az "üzemanyag-takarékos" autókig terjednek. Emellett az egyéneknek szóló felhívások arra szólítanak fel, hogy változtassanak étkezési szokásaikon, és korlátozzák az egyéni közlekedés használatát.

Bár a környezettudatosságból fakadó önkéntes társadalmi magatartás fontos, ez nyilvánvalóan nem elegendő. A jog a maga normatív erejével, valamint az ösztönző és szankciós mechanizmusokkal döntő szerepet fog játszani a téma kezelésében. A globális felmelegedéssel kapcsolatos néhány jelentős kezdeményezés a nemzetközi jogból ered, kezdve az ENSZ 1992-es éghajlatváltozási keretegyezményével (UNFCCC). Az egyezmény célja "az üvegházhatású gázok légköri koncentrációjának olyan szinten való stabilizálása volt, amely megakadályozza az éghajlati rendszer veszélyes antropogén [azaz ember által okozott] befolyásolását". Az 1994-ben hatályba lépett és 197 ország által ratifikált keretegyezmény átfogó elveket, általános kötelezettségeket és tárgyalási folyamatokat állapított meg, amelyeket a felek közötti későbbi konferenciákon részleteztek. Előrehaladott és előremutató jellegét meg kell jegyezni, tekintettel arra, hogy egy olyan korszakban dolgozták ki és ratifikálták, amikor a témában még nagyobb volt a tudományos bizonytalanság. Ezután következett a Kiotói Jegyzőkönyv és a Párizsi Megállapodás, amelyek teljessé tették az ENSZ klímaváltozással kapcsolatos normatív rendszerét.

A Kiotói Jegyzőkönyvet decemberben kötötték meg. A 11,1997.ratifikációs folyamat azonban meglehetősen bonyolult volt, és csak februárban lépett hatályba.16,2005. A jegyzőkönyv a Keretegyezményben meghatározott célkitűzések megvalósítására törekedett azáltal, hogy a felek elkötelezték magukat az üvegházhatású gázok kibocsátásának korlátozása és csökkentése mellett. A Kiotói Jegyzőkönyv B. mellékletében konkrét csökkentési célokat határozott meg, amelyeket harminchat iparosodott országnak és az Európai Uniónak kellett teljesítenie, amelyeket a globális felmelegedésért elsődlegesen

felelősnek tartanak. A fejlődő országokat kizárták a

ezt a konkrét kötelezettséget a "közös, de differenciált felelősség és a megfelelő intézményi kapacitások" elve alapján. A Jegyzőkönyv a célkitűzések eléréséhez a *kibocsátási egységek* kereskedelmén alapuló piaci mechanizmusokról is rendelkezett. Ezek közül három érdemel kifejezett említést. Az első az EU kibocsátáskereskedelmi rendszere (ETS), amely az úgynevezett "cap and trade" rendszer egyik példája: a vállalatoknak van egy maximális kibocsátási határértékük, de ha ezt nem érik el, akkor a fennmaradó mennyiséget eladhatják a határértéket túllépő vállalatoknak.¹⁴⁵ A második a tiszta fejlesztési mechanizmus (CDM), amelynek keretében a fejlett országok fejlődő országokba fektetnek be, és cserébe kibocsátási krediteket kapnak a kibocsátásaikért cserébe.¹⁴⁶ A harmadik az erdőirtásból és erdőpusztulásból származó kibocsátások csökkentése (REED), amely egy kompenzációs rendszer azon országok számára, amelyek elkötelezettek erdeik megőrzése mellett.¹⁴⁷

Az UNFCCC keretében szintén ünnepezték a Párizsi Megállapodás 2016. november 4-én lépett hatályba. 2019 márciusában 185 ratifikációval rendelkezett.¹⁴⁸ Fő célkitűzései a 2015-es Párizsi Megállapodás cikkében foglaltak szerint a következők: (a) a globális átlaghőmérséklet emelkedésének megfékezése, bizonyos határokon belül tartva azt; b) az éghajlatváltozás káros hatásaihoz való alkalmazkodóképesség fokozása; és c) a fenti két célt megvalósító pénzügyi áramlások előmozdítása.¹⁴⁹ A Kiotói Jegyzőkönyvvel ellentétben, amely kötelező kibocsátási határértékeket állapított meg, a Párizsi Megállapodás konszenzusosabb alapon kíván működni, és előírja, hogy minden ország önkéntesen nyújtja be "nemzeti szinten meghatározott hozzájárulását". Ily módon közlik, hogy milyen "ambiciózus" és fokozatos erőfeszítéseket tesznek a kitűzött célok elérése érdekében. A megállapodás nem

¹⁴⁵ A rendszer működésének magyarázatát lásd: European Commission, *EU Emissions Trading System (EU ETS)*, elérhető a https://ec.europa.eu/clima/policies/ets_en oldalon.

¹⁴⁶ ENSZ. *What is the CDM, CLEAN DEVELOPMENT MECHANISM* (2019), január, elérhető a <https://cdm.unfccc.int/about/index.html> oldalon. Pl.: beruházás egy vidéki villamosítási projektbe napelemek felhasználásával, hogy a jegyzőkönyvben előírtak szerint a vállalat kötelezettségei által megszabott korlátokból kedvezményes krediteket kapjon.

¹⁴⁷ Lásd: Un-redd-website, *Our Work, UN-REDD PROGRAMME* (2019), elérhető a <http://www.un-redd.org/how-we-work-1>. A program átfogó fejlesztési célja az erdőkibocsátás csökkentése és az erdők szénkészletének növelése, miközben hozzájárul a nemzeti fenntartható fejlődéshez.

¹⁴⁸ *Paris Agreement - Status of Ratification*, UNFCCC (2019), elérhető a <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification>.

¹⁴⁹ A Párizsi Megállapodás 2. cikkének (1) bekezdése a következőképpen rendelkezik: "E megállapodás célja, hogy az egyezmény végrehajtásának fokozásával, beleértve annak célkitűzését is, a fenntartható fejlődéssel és a szegénység felszámolására irányuló erőfeszítésekkel összefüggésben megerősítse az éghajlatváltozás veszélyére adott globális választ, többek között az alábbiak révén: (a) a globális átlaghőmérséklet emelkedésének az iparosodás előtti szinthez képest jóval 2°C alatt tartása, valamint a hőmérséklet-emelkedésnek az iparosodás előtti szinthez képest 1,5°C-ra történő korlátozására irányuló erőfeszítések folytatása, elismervé, hogy ez

jelentősen csökkentené az éghajlatváltozás kockázatait és hatásait; b) az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásaihoz való alkalmazkodás képességének növelése, valamint az éghajlatváltozással szembeni ellenálló képesség és az alacsony üvegházhatású gázkibocsátású fejlődés előmozdítása oly módon, hogy az ne veszélyeztesse az élelmiszertermelést; és c) a pénzáramlások összhangba hozása az alacsony üvegházhatású gázkibocsátás és az éghajlatváltozással szembeni ellenálló fejlődés felé vezető úttal."

különbséget tesz a fejlett és a fejlődő országok szerepe között, ahogyan azt a Kiotói Jegyzőkönyv is tette. A megállapodás végrehajtását ötévente értékeli, az első értékelést 2023-ra tervezik. A két központi fogalom itt a mérséklés és az alkalmazkodás. A mérséklés az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére és a szén-dioxid-elnyelők növelésére irányuló intézkedéseket határozza meg. Az alkalmazkodás az éghajlatváltozás hatásaira való reagálást, az ellenálló képesség növelését és a sebezhetőség csökkentését célzó intézkedéseket foglalja magában.

Az erdők pusztulása, bár az utóbbi időben csökkent az intenzitása, számos okból továbbra is drámai környezeti problémát jelent. A FAO (az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete) szerint évente mintegy 7,3 millió hektár erdő vesz el, ami Panama területének felel meg.¹⁵⁰ 1970 és 2013 között Németország kétszeresének megfelelő területet erdőirtottak az Amazonas vidékén. Ha az erdőirtás jelenlegi szintje fennmarad, a trópusi erdők a következő években eltűnhetnek.¹⁵¹ Az okok számosak, elsősorban a mezőgazdaság, az állattenyésztés, a fakitermelés, a bányászat és a városi terjeszkedés. A következmények súlyosak, és számos faj megélhetését, a vízkörforgást, a talajeróziót és az őslakosok életmódját érintik. A hatás különösen kritikus az üvegházhatású gázok kibocsátása és a globális felmelegedés szempontjából, mivel a trópusi erdők a Párizsi Megállapodás szerinti klímavédelmi intézkedések mintegy negyedét teszik ki.¹⁵² Ez annak köszönhető, hogy a fotoszintézis során képesek szén-dioxidot felvenni a légkörből, egy szénmegkötésnek nevezett folyamat során. Ezzel szemben az erdők kitermelése során a légkörbe kerül a tárolt szén.

Mint fentebb említettük, az ENSZ éghajlat-változási rendszere három pilléren nyugszik: a Keretegyezményen, a Kiotói Jegyzőkönyvön és a Párizsi Megállapodáson. Fontos megemlíteni, hogy a Párizsi Megállapodás széles körben elismert, jelentős áttörést jelent ebben a kérdésben. A rideg valóság azonban a tudósok szerint az, hogy az országok ígéreteket tettek

¹⁵⁰ FAO, *Forests and agriculture: land use, challenges and opportunities* 88 (2016), elérhető az alábbi címen <http://www.fao.org/3/a-i5588e.pdf>.

¹⁵¹ John Vidal, *We are destroying rainforests so quickly they may be gone in a years100*, THE GUARDIAN (Jan. 2017 23.), elérhető <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2017/jan/23/destroying-rainforests-quickly-gone-100-years-deforestation>.

¹⁵² David Gibbs et al., *By the numbers: The value of tropical forests in the climate change equation*, WORLD RESOURCES INSTITUTE (2018. október 4.), elérhető a <https://www.wri.org/blog/2018/10/numbers-value-tropical-forests-climate-change-equation>.

amit nem tudnak majd tiszteletben tartani.¹⁵³ Nem szabad elfelejteni, hogy a megállapodás logikája szerint az országok rugalmasan határozhatják meg saját kötelezettségvállalásaikat, és nincsenek kényszerítő végrehajtási mechanizmusok. Ebben az összefüggésben két problémát észleltek: a kibocsátáscsökkentési célokat nem fogják elérni, ráadásul azok elégtelennek bizonyultak. Az egész képet negatívan befolyásolja Donald Trump elnök júniusban^{1st} bejelentett döntése, miszerint²⁰¹⁷, az Egyesült Államok kilép a Párizsi Megállapodásból. Egy ilyen kilépésre azonban a 28megállapodás cikke szerint csak az elnökválasztást követő novemberi 4,²⁰²²,napon kerülhet sor. Magának a kibocsátás problémáján kívül a finanszírozási mechanizmusokat, például az ETS-t és a CDM-et is megemlítették a korrupciós vádakban.¹⁵⁴ A REED viszont nem tudta megakadályozni az erdőirtás folytatását kompenzációs újraerdősítés nélkül.

Belföldi szinten a legtöbb ország, amely a második világháborút követően alkotmányt alkotott vagy reformált, környezetvédelmi normákat foglalt bele a szövegébe.¹⁵⁵ Alkotmányon kívüli szinten olyan országok, mint Brazília, Mexikó és az Egyesült Királyság, éghajlatvédelmi törvényeket fogadtak el. Az Egyesült Államok, Indonézia és Oroszország végrehajtó intézkedéseket fogadott el, míg Németország és Dél-Afrika stratégiai szakpolitikai dokumentumok által vezérelt.¹⁵⁶ Az Európai Unióban szigorú széndioxid-kibocsátási korlátokat, valamint a megújuló energiaforrások és az "energiahatékonyság"¹⁵⁷ növelésére vonatkozó célokat fogadtak el. Érdeemes megemlíteni, hogy Kína, amely az Egyesült Államokkal együtt a globális üvegházhatású gázkibocsátás feléért felelős, azóta radikálisan megváltoztatta a diskurzusát, és²⁰¹⁴ "háborút hirdetett a szennyezés ellen". Ráadásul a Párizsi Megállapodás óta valójában csökkenti a kibocsátását és befektet a megújuló energiába.¹⁵⁸

¹⁵³ David G. Victor et al., *Prove Paris was more than paper promises*, NATURE (548252017).

¹⁵⁴ Aude Mazque, *Multi-billion euro carbon-trading fraud trial opens in Paris*, FRANCE 24, 3 mai. 2016, elérhető a [24.0https://www.francecom/en/2160503-france-trial-multi-billion-carbon-emissions-trading-fraud-opens-paris](https://www.francecom/en/2160503-france-trial-multi-billion-carbon-emissions-trading-fraud-opens-paris).

¹⁵⁵ JAMES R. MAY & ERIN DALY, *GLOBAL ENVIRONMENTAL CONSTITUTIONALISM* (60Cambridge University Press, 2014).

¹⁵⁶ ALINA AVERCHENKOVA et al., "Introduction", in *TRENDS IN CLIMATE CHANGE LEGISLATION* (14Edward Elgar, 2017).

¹⁵⁷ Robert V. Percival, *The climate crisis and constitutional democracy*, in *CONSTITUTIONAL DEMOCRACY IN CRISIS?* 620-622 (Mark A. Graber et al. eds., Oxford University Press, 2018).

A bírósági szférában világszerte jelentős számú pert indítottak.¹⁵⁹ Ami a nemzetközi bíróságok előtt indított ügyeket illeti, elsősorban az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság 23/17. számú fontos tanácsadó véleményét kell kiemelnünk, amely megállapítja a környezetvédelem és más emberi jogok közötti összefüggést, és védelmi kötelezettségeket ró a tagállamokra.¹⁶⁰ Másrészt az Európai Unió Bírósága egy olyan perben, amelyet tíz, különböző országból származó család indított az üvegházhatású gázok kibocsátásának szigorúbb csökkentésére vonatkozó célok elérése érdekében, eljárási okokra hivatkozva elutasította az ügyet. A Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a felperesek nem voltak jogosultak a kereset benyújtására, mivel az éghajlatváltozás így vagy úgy minden embert érint, és nem tudtak olyan körülményeket bizonyítani, amelyek csak rájuk vonatkoztak volna.¹⁶¹

Ami a hazai peres ügyeket illeti, számos perben támadták meg az éghajlatváltozásra adott kormányzati válaszlépéseket. Az Egyesült Államokban a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy a Környezetvédelmi Ügynökségnek jogában áll szabályozni az üvegházhatású gázok kipufogógáz-kibocsátását, és ésszerű indoklást kell adnia arra, hogy miért nem teszi ezt.¹⁶² Más esetekben alacsonyabb szintű bíróságok elutasították a kibocsátáscsökkentésre irányuló pereket, mivel a keresetőség hiánya miatt a keresetőség hiánya miatt a keresetek nem voltak megalapozottak, mivel olyan politikai kérdéseket vetettek fel, amelyeket a politikai hatalmi ágaknak kellene megoldaniuk.¹⁶³ *A Juliana kontra Egyesült Államok* ügyben azonban az oregoni kerületi bíróság, miután elismerte, hogy az emberi élet fenntartására alkalmas éghajlati rendszerhez való jog alapvető jog, engedélyezte az ügy folytatását¹⁶⁴. Hollandiában egy jogi döntés kimondta, hogy a kormánynak a kibocsátást százalékkal 25 a megfigyelt szint alá kell csökkentenie a javasolt százalékos 17 csökkentés figyelembe vételével.

¹⁵⁹ Az ENSZ Környezetvédelmi Programja szerint márciusig a legtöbb 2017. kereset 84 (654) az Egyesült Államokban, 80 Ausztráliában, 49 az Egyesült Királyságban és 40 az Európai Bíróságon nyújtották be. *Lásd* United Nations Environment Programme, *Status of Climate Change Litigation*, 10 (2017), <http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/20767/climate-change-litigation.pdf?sequence=1&isAllowed=y> *oldal*

¹⁶⁰ *Lásd* http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_esp.pdf. Az éghajlatváltozás és az emberi jogok témájáról *lásd*: HENRY JIMENEZ GUANIPA & EDUARDO VIEDMA (COORDS.), ENERGIÁ, CAMBIO CLIMÁTICO Y DESAROLLO SOSTENIBLE: IMPACTO SOBRE LOS DERECHOS HUMANOS (Fundación Heirich Böll, 2018); valamint SÉBASTIEN DUYCK et al., ROUTLEDGE HANDBOOK OF HUMAN RIGHTS AND CLIMATE GOVERNANCE (Routledge, 2018).

¹⁶¹ T-330/18 (2019), Carvalho kontra Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa (második tanács), EBHT2019,

¹⁶² Massachusetts kontra Környezetvédelmi Ügynökség. 549 USA (4972007).

¹⁶³ Aji P. kontra Washington állam. 2018 WL (3978310Wash. Super.).

¹⁶⁴217 F. Supp. 3d (1224D. Or. 2016).

elégtelen.¹⁶⁵ Hasonló intézkedéseket vezettek be Norvégiában, Ausztriában, Svájcban és Svédországban.¹⁶⁶ Különösen érdekesek, mivel ez jelentős változást jelentett a hagyományos bölcsességben, azok az esetek, amelyekben a természet elemeit - azaz a nem emberi entitásokat, például a folyókat - a védelemhez való jog alanyaként ismerték el, és a perekben felperesként fogadták el őket.¹⁶⁷ Végül, a kibocsátásokért felelős magánfelek ellen is kezdenek perket indítani, egyelőre releváns eredmények nélkül.¹⁶⁸

A Párizsi Megállapodás eredményeinek általános értékelése várhatóan a Kevés kétség 2023. merül fel afelől, hogy a javasolt célok eléréséhez sokkal szélesebb körű erőfeszítésekre lesz szükség. Semmi sem egyszerű ebben a témában, kezdve azokkal a feszültségekkel, amelyeket a demokrácia eszméjén belül generál. A rövid távú választási ciklusok ugyanis nem kedveznek olyan döntéseknek, amelyek pozitív következményei csak hosszú távon érezhetők. Ráadásul a legtöbb embernek, akit az éghajlatváltozás érinteni fog, nincs szava vagy szavazata, vagy azért, mert nagyon fiatalok, vagy azért, mert még meg sem születtek. Ehhez jön még az a tény, hogy a bonyolult technikai és tudományos kérdések ritkán vonzzák a lakossági mozgósítást.¹⁶⁹ Végül, mivel globális problémáról van szó, nem jár szigorúan nemzeti megoldásokkal, ami miatt egyes nacionalista politikusok inkább azt hiszik, hogy a probléma nem is létezik.¹⁷⁰ Ezért a globális felmelegedéssel kapcsolatos problémák kezelése és megoldása a polgárok, a vállalkozások és a kormányok tudatosságát és elkötelezettségét igényli,

¹⁶⁵ Urgenda Alapítvány kontra Holland Királyság (2015). Az ügy összefoglalója megtalálható a <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/litigation/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands-district-court-of-the-hague-2015/> oldalon. Ezt a döntést a holland legfelsőbb bíróság december 20-án megerősítette, Az üggyhöz fűzött kommentárért 2019. lásd: Julio Ponce, *A Landmark Dutch Supreme Court Ruling Obliges the State to Reduce Greenhouse Gas Emissions by 20%*, INT'L J. CONST. L. Blog, Jan. elérhető 31, 2020, a http://www.icconnectblog.com/2020/01/a-landmark-dutch-supreme-court-ruling-obliges-the-state-to-reduce-greenhouse-gas-emissions-by-20%.

¹⁶⁶ Lásd: United Nations Environment Programme, *Status of Climate Change Litigation* (152017), elérhető a <http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/20767/climate-change-litigation.pdf?sequence=1&isAllowed=y> címen.

¹⁶⁷ Corte Constitucional [C.C.] [Alkotmánybíróság, 2016. nov. 10., Julgamento T-622 (Colom); Suprema Corte de Justicia [SCJ] [Legfelsőbb Bíróság] da Colômbia, ápr5. Julgamento 2018, STC _4360 (Colom). Lásd még Lidia Cano Pecharroman, *Rights of Nature: Folyók, amelyek megállják a helyüket a bíróság előtt*. 7 ERŐFORRÁSOK (2018)13.

¹⁶⁸ Pl. Kivalina Native Village of Kivalina kontra ExxonMobil Corporation. 696 F.3d (8499th Cir. 2012).

¹⁶⁹ A demokrácia és az éghajlatváltozás kapcsolatáról lásd Halina Ward, *The future of democracy in the face of climate change: how might democracy and participatory decision-making have evolved to cope with the challenges of climate change by the years 2050 and 2100?*, FOUNDATION FOR DEMOCRACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT (2012), elérhető a <http://www.fdsd.org/site/wp-content/uploads/2014/11/Democracy-and-climate-change-scenarios-final-with-foreword.pdf> oldalon.

¹⁷⁰ *Lásd* HARARI, *fenti* jegyzet, lásd: HARARI, *Supra* note at 70,121.

mert mélyreható gazdasági és viselkedési változásokat von maga után, kezdve az emberek mozgásától az étkezésük módjáig. A tét a nemzedékek közötti igazságosság, hogy ne hagyjunk az utókorra egy leromlott bolygót. Vannak olyanok is, akik már most az űr gyarmatosításának szükségességéről spekulálnak, más élőhelyeket keresve.¹⁷¹

KÖVETKEZTE TÉS

A huszadik század elemzése lehetővé teszi néhány fontos tanulság levonását. Az első, hogy a civilizációs vívmányok mindig részlegesek, és folyamatosan törekednünk kell a megőrzésükre. Bár a század végén az alkotmányos demokrácia volt a győztes ideológia, a történelem nem ért véget, és a bolygó számos pontján leselkedik ránk a tekintélyelvű fenyegetés. A második tanulság az, hogy a háborúk, népiirtások és számos válság ellenére a felvilágosodás értékei - az értelem, a tudomány, a humanizmus és a haladás - előretörték. Természetesen nem a kívánt ütemben, de tagadhatatlanul kevesebb az alultápláltság a világon, kevesebb a szegénység, nagyobb az oktatáshoz és az egészségügyhöz való hozzáférés, és jobban elismerik a jogokat, különösen a történelmileg megbélyegzett kisebbségek jogait. Végül a harmadik tanulság az, hogy az intézmények számítanak. A szegénység és az elmaradottság visszafordítható. A befogadó politikai és gazdasági intézmények létrehozása bármikor megtörténhet, és megváltoztathatja a nemzetek történelmének menetét.

A huszonegyedik század az emberiség számára mélyreható változások és különböző megpróbáltatások színtere volt. A digitális forradalom és a negyedik ipari forradalom kilátásai, amely integrálja a fizikai és a virtuális, az emberi és a gépi világot, az ígéretek, kihívások és kockázatok világát tárják fel. A demokrácia a világ számos pontján recessziós időszakot él át, anyagi fáradtságot mutat, és új intézményi konstrukciók után kapkod. A globális felmelegedés pedig, korunk egyik legdrámaibb problémája, tudatlansággal, szkepticizmussal és a közös erőforrásokkal való visszaéléssel társul, ami akadályozza a fenntartható fejlődést és veszélyezteti a következő generációk jövőjét. A tömeges munkanélküliség, a tekintélyelvűség és a környezet pusztulása olyan valós félelmek, amelyek megfontolást és hozzáállást igényelnek.

¹⁷¹ HAWKING, *fenti megjegyzés*, 46.&151 *Lásd: 210.The next years 50in space, and Star laws, THE ECONOMIST,*

július 20-26., a2019,9, *következő* oldalon. 50.

A jog általában, és különösen a közjog a világ különböző részein és szintjein arra törekedett, hogy az új idők újításai, zavarai és fenyegetései kezelése érdekében strukturálja az inkluzív politikai és gazdasági intézményeket, megfelelő közpolitikákat hozzon létre, és szabályozza az egyéni és kormányzati magatartást. A jelen esszé során számos szerződés, törvény és rendelet, valamint *de lege ferenda* intézkedés került megjelölésre annak érdekében, hogy (i) semlegesítsék a digitális forradalom negatív mellékhatásait és következményeit; (ii) megerősítsék a demokratikus érzületet és leküzdjék az olyan működési zavarokat, mint az egyenlőtlenség és a korrupció; és (iii) hatékonyan kezeljék az éghajlatváltozás jelenségét. Megdönthetetlen igazság, hogy a mai világ átalakulásainak sebessége, mértéke és mélysége próbára teszi az állam és a nemzetközi szervezetek normatív teljesítményének határait és lehetőségeit. A jog nem tud mindenről gondoskodni. Alapvető fontosságú, hogy a társadalom civilizációs fejlődése és etikai felemelkedése segítségére legyen.

Az országok közötti aszimmetriákkal teli forgatókönyvben, amelyet a globalizáció, a transznacionális problémák és a megoldások extraterritorialitása jellemez, a közjog fontos pillanatot él át, és új távlatokat keres. A tizenkilencedik század a magánjog - a tulajdonos és a vállalkozó - évszázada volt. A huszadik század a közjog, a jóléti állam és az alkotmányos joghatóság kiterjesztésének felemelkedése volt. A huszonegyedik század egy globális társadalom elvárásaival él együtt, amely a konkrét kérdésekkel kapcsolatban egy ugyancsak globális jogot követel. Ez nem filozófiai vagy doktrinális választás, hanem elkerülhetetlen forgatókönyv: az interneten keresztül működő szociális hálózatok, a szénmonoxid és a demokrácia destabilizálására irányuló kampányok nem tisztelik a határokat és a szuverenitásokat.

Röviden: az olyan összetett történelmi folyamatok, mint amelyeket most tapasztalunk, nem lineárisak. A döntő civilizációs fejlesztések drámai kockázatokkal párhuzamosan zajlanak, félelemmel és reménnyel vegyítve. A jövő kiszámíthatatlan, nincsenek előre megtervezett útitervek, és ezért szükség van olyan célokra, amelyek inspirálnak és motiválnak bennünket. Ezek közül néhány a jelen cikkben szereplő elképzelések alapjául szolgál: (i) az emberiség túlélése (az éghajlati disztópia elpusztítaná az életet a Földön); (ii) béke a nemzetek között (egy nukleáris háború az emberi lét végét jelentheti); (iii) a demokrácia megőrzése (a népszuverenitás, a szabadság, az egyenlőség és a jogállamiság a civilizáció legnagyobb vívmányai közé tartoznak); (iv) fenntartható fejlődés (az erőforrások megőrzése és megújítása a generációk közötti igazságosság kérdése); (v)

esélyegyenlőségre törekvés az emberek számára.

és nemzetek (az embereknek és nemzeteknek szabadnak és egyenlőnek kell lenniük, és hozzáfélniük kell a haladás termékeihez); vi) szociális védőháló a kevésbé szerencsés emberek számára és segélyezési mechanizmusok a lemaradt országok számára (az emberekkel és országokkal való szolidaritás mindenki számára erkölcsi kötelesség). Végül, egy olyan világban, ahol a halál legyőzése és az űr gyarmatosítása már reális lehetőségnek számít, az egyetlen biztos útmutatást az emberiség által ősidők óta osztott örök értékek jelentik, amelyek között a jó, az igazságosság és a mások iránti tisztelet az emberek emancipációjának és az emberi méltóság védelmének sarokkövei.